

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές»
Ακαδημαϊκό Έτος 2016-2017

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Παγκοσμιοποίηση και Μέση Ανατολή: η περίπτωση της Αιγύπτου»

Επιβλέπων καθηγητής: Τσαρδανίδης Χαράλαμπος
Φοιτήτρια: Ποντικοπούλου-Βενιέρη Ελευθερία (Ελάτη)
Αριθμός Μητρώου: 16920

Σεπτέμβριος 2017

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	1
Μέρος I: Η έννοια της παγκοσμιοποίησης σύμφωνα με τη θεωρία του Robert Cox	4
Βασικές έννοιες της νεογκραμισιανής προσέγγισης του Robert Cox.....	5
Φορντισμός, μετα-φορντισμός και παγκοσμιοποίηση.....	7
Μέρος II: Η ανολοκλήρωτη ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία	11
Διαστρεβλώσεις στη διαδικασία διεθνοποίησης	14
Αμερικανική ηγεμονία, προώθηση της δημοκρατίας και πολιτικό Ισλάμ.....	18
Μέρος III: Η περίπτωση της Αιγύπτου	22
Διεθνοποίηση της παραγωγής και αιγυπτιακή οικονομία	23
Παράγοντες διαστρέβλωσης κατά τη διεθνοποίηση του αιγυπτιακού κράτους.....	24
Συμπεράσματα	28
Βιβλιογραφία	31
Συμπληρωματική Βιβλιογραφία.....	33
Παραρτήματα	35
Παράρτημα I.....	35
Παράρτημα II.....	36
Παράρτημα III.....	37

Εισαγωγή

Η ανάπτυξη της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα δεν άφησε ανέγγιχτα τα κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου. Σταδιακά οι περιοχές αυτές άρχισαν να ενσωματώνονται στην παγκόσμια οικονομία, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο. Καμία άλλη περιοχή του αναπτυσσόμενου κόσμου δεν θεωρείται, ωστόσο, λιγότερο επηρεασμένη από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης όσο η Μέση Ανατολή.

Οι μελετητές της παγκοσμιοποίησης, καθώς και οι μελετητές του μεσανατολικού κόσμου εντοπίζουν μια απόθεση, εκ μέρους του αραβικού, και όχι μόνο, μεσανατολικού στοιχείου απέναντι στα παράγωγα της παγκοσμιοποίησης, είτε ως αντίσταση της οικονομίας στην προσαρμογή στις απαιτήσεις του νεοφιλελευθερισμού ως επικρατούντος διεθνώς οικονομικού δόγματος, είτε ως φόβο των τοπικών κοινωνιών για απώλεια της ταυτότητας και παράδοσής τους. Πολλοί μάλιστα είναι εκείνοι που ερμηνεύουν την άνοδο του ριζοσπαστικού Ισλάμ στα τέλη του 20ου και στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα ως μια μορφή της αντιπαγκοσμιοποιητικής πάλης. Χαρακτηριστικός είναι ο ισχυρισμός του Barry Rubin πως «Πιθανώς δεν υπάρχει άλλη περιοχή στον κόσμο που να αντιστέκεται, τουλάχιστον εμφανώς, στην παγκοσμιοποίηση στο βαθμό που το κάνει η Ισλαμική Μέση Ανατολή. Η πλειοψηφία των καθεστώτων, των αντιπολιτευτικών κινημάτων και των διανοουμένων τάσσονται συνειδητά κατά της παγκοσμιοποίησης. Επιπλέον δεν υπάρχει άλλο μέρος στον κόσμο στο οποίο η βία να χρησιμοποιείται τόσο συχνά στην πάλη κατά της παγκοσμιοποίησης...».¹

Οι περισσότερες μελέτες εντοπίζουν ως βασικούς ενδείκτες της μη ενσωμάτωσης της Μέσης Ανατολής στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία την περιορισμένη απορρόφηση άμεσων ξένων επενδύσεων (ΑΞΕ - Foreign Direct Investment, FDI) από τις χώρες της περιοχής, που δέχονται μόλις το 1/3 του αναμενόμενου για μια αναπτυσσόμενη περιοχή αντίστοιχου μεγέθους ΑΞΕ² και το μικρό μερίδιο της περιοχής στο παγκόσμιο εμπόριο, με τη Μέση Ανατολή στις αρχές της δεκαετίας του 2000 να καλύπτει μόλις το 8% του συνόλου των εξαγωγών προϊόντων του αναπτυσσόμενου κόσμου, με μόλις το 16% να αποτελείται από μεταποιημένα αγαθά (Kamrava, 2004). Παράλληλα, υπάρχει η παραδοχή πως τα χαμηλότερα και πολυπληθέστερα κοινωνικά στρώματα της Μέσης Ανατολής δεν ευνοήθηκαν ποτέ από τα οφέλη που υπόσχονταν όσοι παρουσιάζουν την παγκοσμιοποίηση ως αυξημένη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση σε ένα κόσμο μειωμένων αποστάσεων, που οδηγεί στην ανάπτυξη και την πολιτιστική σύνθεση.³ Αντίθετα,

¹ Σειρά ηλεκτρονικών άρθρων του πανεπιστημίου Yale σχετικά με την παγκοσμιοποίηση <http://yaleglobal.yale.edu/content/globalization-and-middle-east-part-one>, τελευταία πρόσβαση 14/9/2017

² Σύμφωνα με την έρευνα των George T. Abed και Hamid R. Davoodi για το ΔΝΤ το 2003 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/abed.htm>, τελευταία πρόσβαση 14/9/2017

³ Η άποψη αυτή εκφράζεται στα άρθρα των Barry Rubin και Frank Griffel στο αφιέρωμα του YaleGlobal Online στην Παγκοσμιοποίηση και τη Μέση Ανατολή, Ιανουάριος 2003.

οι μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν από τα περισσότερα κράτη της περιοχής με στόχο την προσαρμογή στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας από τις αρχές της δεκαετίας του '90 δεν έλυσαν το ζήτημα της ολοένα αυξανόμενης ανεργίας (Abed & Davoodi, 2003), ενώ ενέτειναν τις κοινωνικές ανισότητες (Ivokonif, 2003).

Συνήθως οι μελετητές εντοπίζουν τις αιτίες των χαμηλών οικονομικών επιδόσεων των χωρών της Μέσης Ανατολής στην υψηλή αύξηση του πληθυσμού σε συνδυασμό με τη χαμηλή παραγωγικότητα, στον διογκωμένο και κοστοβόρο δημόσιο τομέα των κρατών τους, στις υπανάπτυκτες χρηματοπιστωτικές αγορές και τους σημαντικούς περιορισμούς στο εμπόριο. Ακόμη, υποστηρίζουν πως ο πολιτικός κατακερματισμός, οι συγκρούσεις και η ύπαρξη αυταρχικών καθεστώτων εμπόδισαν την ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών, ενώ παραμένουν σημαντικά εμπόδια για τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις (Abed & Davoodi, 2003).

Οι περισσότερες προσεγγίσεις, ωστόσο, δείχνουν να συγχέουν στην ανάλυσή τους τις αιτίες της ανολοκλήρωτης ενσωμάτωσης της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία με τα συμπτώματα εκδήλωσης του φαινομένου και τα αποτελέσματα που προκαλεί. Για παράδειγμα, ενώ η απουσία δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων θεωρείται αιτία της μη ολοκλήρωσης της παγκοσμιοποίησης, αφού δεν επιτρέπει τη συγκρότηση μεσαίων αστικών σωμάτων που θα στήριζαν την οικονομική ανάπτυξη, παράλληλα σηματοδοτεί την αποτυχία των διεθνών θεσμών της παγκοσμιοποίησης να συνοδεύσουν τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις με τον εκδημοκρατισμό των χωρών της περιοχής. Χαρακτηριστικό επίσης είναι το παράδειγμα του Ισλάμ που από κάποιους προβάλλεται ως εμπόδιο στην παγκοσμιοποίηση λόγω πολιτιστικής ασυμβατότητας με αυτήν, ως αιτία δηλαδή μη ενσωμάτωσης⁴, ενώ από άλλους η άνοδος του ριζοσπαστικού Ισλάμ γίνεται κατανοητή ως αντίδραση στην παγκοσμιοποίηση και την αμερικανική ηγεμονία που προωθείται μέσω αυτής.

Εκκινώντας από τη μη ολοκληρωμένη ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, τουλάχιστον όχι στο βαθμό άλλων περιοχών παγκοσμίως, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εντοπίσει σε ποιες αιτίες οφείλεται η παραδοχή αυτή, επιχειρώντας να αναλύσει αν πρόκειται για ζήτημα της οικονομικής βάσης, της κοινωνικής ή/και κρατικής δομής των χωρών της περιοχής, ζήτημα ιδεολογίας ως αντίσταση στην αμερικανική ηγεμονία που προωθείται μέσω της παγκοσμιοποίησης ή ένας συνδυασμός των προαναφερθέντων παραγόντων. Η ανάλυση αυτή θα επιχειρήσει να καλύψει την περίοδο της έντονα εξελισσόμενης παγκοσμιοποιητικής διαδικασίας, που εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του '80 ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000, οπότε και οι ρυθμοί της ατονούν στο πλαίσιο της παγκόσμιας

⁴ Για παράδειγμα ο Rubin καταλογίζει στο Ισλάμ την πιο περιορισμένη δυτική παρουσία στη Μέση Ανατολή συγκριτικά με την Ανατολική Ευρώπη, τις πρώην αποικίες στην Αφρική, τη Νοτιοδυτική Ασία και τη Λατινική Αμερική στην ασυμβατότητα του Ισλάμ με την πολιτισμική σύνθεση, σε αντίθεση με τις θρησκείες των περιοχών αυτών (Rubin, 2003).

χρηματοπιστωτικής κρίσης και των εξελίξεων στη Μέση Ανατολή με τις εξεγέρσεις της Αραβικής Άνοιξης στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα. Καθώς ως αναλυτική προσέγγιση προκρίνεται η νεογκραμισιανή θεωρία που εισήγαγε στις διεθνείς σχέσεις ο Καναδός θεωρητικός Robert Cox, η οποία δίνει έμφαση στο ιστορικό στοιχείο στο πλαίσιο μιας συνολικότερης τοποθέτησης και ανάλυσης των ζητημάτων, όπου απαιτείται, θα υπάρχουν αναφορές σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της έννοιας της παγκοσμιοποίησης σύμφωνα με την νεομαρξιστική προσέγγιση του Cox, οφείλουμε να κάνουμε την παραδοχή πως, υιοθετώντας τον όρο «Μέση Ανατολή» για να δηλώσουμε το σύνολο των κρατών της περιοχής που εκτείνεται από το Μαρόκο ως το Αφγανιστάν και από την Τουρκία ως το Σουδάν και περιλαμβάνει χώρες με διαφορετικούς πολιτισμούς, ιστορία, γλώσσες, θρησκείες και διαφορετικές οικονομικές συνθήκες, υιοθετούμε την προσέγγιση της παγκόσμια ηγεμονικής δύναμης, δηλαδή των ΗΠΑ, που αντιμετωπίζει την περιοχή ως μια στρατηγικά σημαντική και ενιαία μονάδα (Ehteshami, 2007).⁵

Η παρούσα ανάλυση θα επικεντρωθεί στην περίπτωση της Αιγύπτου, η οποία συνδυάζει στοιχεία που εμφανίζονται σε πολλές και διαφορετικές χώρες της Μέσης Ανατολής. Πρόκειται για μια χώρα που ανήκει τόσο στις χώρες της Εγγύς Ανατολής όσο και της Βόρειας Αφρικής, έχει χαρακτηριστικά κράτους-εισοδηματία, παρότι δεν ανήκει στα κυρίως πετρελαιοπαραγωγικά κράτη⁶ και ιστορικά έχει σημαντική περιφερειακή παρουσία, τόσο κατά τη νασερική περίοδο όσο και κατά την προσέγγιση με τις ΗΠΑ, μετά τη συμφωνία του Camp David το 1978. Επιπλέον, πρόκειται για μια χώρα που από τις αρχές της δεκαετίας του '90 έχει υιοθετήσει αλληπάλληλα κύματα μεταρρυθμίσεων σύμφωνα με τις απαιτήσεις των διεθνών χρηματοδοτικών θεσμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζει σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης. Συνεπώς αποτελεί το κατάλληλο παράδειγμα για την εξέταση των αιτιών μη ενσωμάτωσης της Μέσης Ανατολής στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία.

⁵ Αυτή η παραδοχή έρχεται εν μέρει σε αντίθεση με το θεμέλιο της κριτικής θεωρίας που χαρακτηρίζει την προσέγγιση του Cox σύμφωνα με το οποίο "Theory is always for someone and for some purpose" και δηλώνει, κατά τον Benjamin Cohen το μη διαχωρισμό της ανάλυσης από την ηθική στην περίπτωση της κριτικής θεωρίας (Cohen, 2008). Σύμφωνα με τους Jill Steans, Lloyd Pettiford και Thomas Diez από τα βασικά χαρακτηριστικά της Κριτικής Θεωρίας αποτελεί η παραδοχή πως «αν και ο «πραγματικός» κόσμος υπάρχει, παρ' όλα αυτά, σε ό,τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο τον κατανοούμε, μεσολαβούν ιδέες, έννοιες και θεωρίες που αποτελούν προϊόντα κριτικής σκέψης και αναστοχασμού», *Εισαγωγή στη Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη, 2001/2005, σελ. 163. Ένας τέτοιος «αναστοχασμός» θα ξεπερνούσε, εν προκειμένω, το εύρος της παρούσας εργασίας.

⁶ Σύμφωνα με τους Abed και Davoodi, «από τις είκοσι τέσσερις χώρες και εδάφη πετρελαιοπαραγωγικά κράτη είναι η Αλγερία, το Μπαχρέιν, το Ιράν, το Ιράκ, το Κουβέιτ, η Λιβύη, το Ομάν, το Κατάρ, η Σαουδική Αραβία, το Σουδάν, η Συρία, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα και η Υεμένη», Abed, G.T. & Davoodi, H.R., *Challenges of Growth and Globalization in the Middle East and North Africa*, International Monetary Fund, 2003.

Μέρος I: Η έννοια της παγκοσμιοποίησης σύμφωνα με τη θεωρία του Robert Cox

Η παραδοχή της μη συμμετοχής της Μέσης Ανατολής στην παγκοσμιοποίηση δεν αντιμετωπίζεται σ' αυτό το κείμενο ως μια αποτυχία της εν λόγω περιοχής μόνο να ακολουθήσει τους ρυθμούς του υπόλοιπου κόσμου, όπως θα συνέβαινε στο πλαίσιο μιας προσέγγισης επίλυσης προβλημάτων που θα στόχευε στη θεραπεία των προσκομμάτων που ανακύπτουν κατά τη συμμετοχή της Μέσης Ανατολής στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Αντίθετα, εν προκειμένω, εκτιμάται ότι η υιοθέτηση της κριτικής θεωρίας που εισήγαγε ο Robert Cox στη μελέτη των διεθνών σχέσεων μπορεί να αποδειχθεί περισσότερο ωφέλιμη. Σύμφωνα με τον Robert Cox, οι κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και, γενικότερα, η κυρίαρχη παγκόσμια τάξη πραγμάτων δεν λαμβάνονται ως δεδομένα αλλά επερωτώνται κριτικά, μέσω της μελέτης της προέλευσής τους, καθώς και της διαδικασίας πιθανής αλλαγής τους. Η κριτική θεωρία του Cox μπορεί να προσφέρει στην ανάλυση που επακολουθεί τα εξής πλεονεκτήματα:

Πρώτον, ενώ η μέθοδος της θεωρίας επίλυσης προβλημάτων θα στόχευε στην αντιμετώπιση των επιμέρους προβλημάτων, για παράδειγμα της μη συμμετοχής στις οικονομικές πτυχές της παγκοσμιοποίησης, η κριτική θεωρία στοχεύει στην κατασκευή μιας ευρύτερης εικόνας του συνόλου του οποίου το αρχικό ερώτημα δεν αποτελεί παρά μια πτυχή, προσπαθώντας να κατανοήσει τις διαδικασίες της αλλαγής στις οποίες εμπλέκονται τόσο το αρχικό ερώτημα όσο και το συνολικότερο ζήτημα (Cox, 1981).

Δεύτερον, η υπό μελέτη περίοδος της παγκοσμιοποίησης, η άνοδος της οποίας θεωρείται απότοκο των γεγονότων, κρίσεων και αλλαγών της δεκαετίας του '70, χαρακτηρίζεται από αυξημένη ρευστότητα και αβεβαιότητα. Συνεπώς η υιοθέτηση της κριτικής θεωρίας ενδείκνυται περισσότερο. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Cox «οι προοπτικές των διαφορετικών ιστορικών περιόδων ευνοούν το ένα ή το άλλο είδος θεωρίας. Περίοδοι προφανούς σταθερότητας στι σχέσεις εξουσίας ευνοούν μια προσέγγιση επίλυσης προβλημάτων. Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν μια τέτοια περίοδος. Στις διεθνείς σχέσεις καλλιεργήθηκε μια επικέντρωση στο ζήτημα της διαχείρισης μιας σχέσης μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων που έδειχνε πως θα διαρκέσει. Ωστόσο, συνθήκες αβεβαιότητας στις σχέσεις ισχύος δείχνουν προς την κατεύθυνση της κριτικής θεωρίας, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν τις ευκαιρίες και τους κινδύνους της αλλαγής.» (Cox, 1981/1996, σελ.90).

Τρίτον, αν η κριτική θεωρία αποτελεί το ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης της διεθνούς πραγματικότητας, ο Robert Cox ανέδειξε, ως καταλληλότερη θεωρία για την πληρέστερη και συνολικότερη μελέτη της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων τον ιστορικό υλισμό όπως προκύπτει από την σκέψη του Antonio Gramsci, με επιρροές, επίσης, από το έργο ιστορικών όπως ο Eric Hobsbawm και ο Fernand Braudel. Ο ιστορικός υλισμός προτάσσεται ως θεωρία γιατί στοχεύει

στην εξέταση της σύνδεσης μεταξύ των παραγωγικών σχέσεων εξουσίας, της κρατικής εξουσίας και της εξουσίας σε επίπεδο διεθνών σχέσεων (Cox, 1981), προσεγγίζοντας, με τον τρόπο αυτό, το κάθε ζήτημα στη συνολική του έκφραση και δίνοντας τη δυνατότητα εντοπισμού των αλλαγών σε καθένα από τα επίπεδα αυτά.

Βασικές έννοιες της νεογκραμισιανής προσέγγισης του Robert Cox

Εφόσον, λοιπόν, η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια μορφή που έχει λάβει η παγκόσμια τάξη πραγμάτων τις τελευταίες δεκαετίες, προτού μελετήσουμε το πώς αναλύεται από τους νεομαρξιστές, όπως ο Cox, πρέπει να προηγηθεί μια σύντομη ανάλυση των βασικών εννοιών της νεογκραμισιανής θεωρίας που εισήγαγε ο Καναδός θεωρητικός στις διεθνείς σχέσεις. Η θεωρία αυτή εντοπίζει την αιτία των αλλαγών σε παγκόσμιο επίπεδο στις αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, ώστε να δούμε πώς αυτές εξελίχθηκαν στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης.

Ο Cox, ακολουθώντας τον Gramsci, εντοπίζει τρία επίπεδα ως σφαίρες δράσης: τις «κοινωνικές δυνάμεις», δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν από την οργάνωση της παραγωγής (social forces), τις «κρατικές μορφές» (forms of state) και τις «παγκόσμιες τάξεις» (world orders).⁷ Σε κάθε ιστορική φάση τα επίπεδα αυτά, που είναι αλληλεξαρτώμενα μεταξύ τους, σαν ομόκεντροι κύκλοι, εντάσσονται σ' ένα ορισμένο πλαίσιο δράσης, που ονομάζεται «ιστορική δομή» και αποτελεί την απεικόνιση ενός ορισμένου σχηματισμού δυνάμεων. Αυτός ο σχηματισμός δυνάμεων δεν καθορίζει με άμεσο μηχανικό τρόπο τις εξελίξεις αλλά επιβάλλει πιέσεις και περιορισμούς (Cox, 1981). Εντός της ιστορικής δομής αλληλεπιδρούν τρεις κατηγορίες δυνάμεων, οι υλικές δυνατότητες, που είναι δυνητικά παραγωγικές και καταστροφικές⁸, οι ιδέες που έχουν τη μορφή αφενός διυποκειμενικών εννοιών, δηλαδή γενικά αποδεκτών εννοιών σχετικά με τη φύση των κοινωνικών σχέσεων, αφετέρου συλλογικών εικόνων, τις οποίες διατηρούν διαφορετικές ομάδες ατόμων, και οι θεσμοί. Οι τελευταίοι αντανακλούν τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και λειτουργούν ως μέσο σταθεροποίησης και διαίωνισης αυτής της ορισμένης τάξης. Σύμφωνα με τον Cox «οι θεσμοί είναι συγκεκριμένες συνθέσεις ιδεών και υλικής ισχύος που με τη σειρά τους επηρεάζουν την ανάπτυξη των ιδεών και των υλικών δυνατοτήτων» (Cox, 1981/1996 σελ.99). Η σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ των τριών δυνάμεων εντός των ιστορικών δομών αντανακλά τον ισχυρισμό του Gramsci πως η επίδραση της οικονομικής βάσης στο πολιτικό, ιδεολογικό και θεσμικό εποικοδόμημα δεν είναι μονομερής, αλλά οι ιδέες και οι υλικές συνθήκες αλληλεπιδρούν

⁷ Με τον όρο «κοινωνικές δυνάμεις» περιγράφεται η διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής, οι «κρατικές μορφές» εξηγούν τον τρόπο που μεταλλάσσονται τα κράτη από τη συνεργασία τους με τις κοινωνικές δυνάμεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης ενώ η «παγκόσμια τάξη» αναφέρεται στη σύγχρονη οργάνωση των διεθνών σχέσεων. Jackson, R. και Sorensen, G., *Θεωρία και μεθοδολογία των διεθνών σχέσεων. Η σύγχρονη συζήτηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2006, σελ. 279-280.

⁸ Στη δυναμική τους μορφή αποτελούν τις τεχνολογικές και οργανωτικές δυνατότητες, ενώ στη σωρευτική τους μορφή αποτελούνται από τους φυσικούς πόρους που μεταβάλλει η τεχνολογία, τα αποθέματα εξοπλισμού και τον πλούτο που τα διοικεί/διατάσσει (Cox, 1981).

μεταξύ τους, διαπλάθοντας οι μὲν τις δε και το αντίστροφο, και πρέπει να γίνονται αντιληπτές ως ένα οργανικό όλον (Cox 1983).

Στο εσωτερικό επίπεδο του έθνους-κράτους, λοιπόν, η τάξη που προτάσσεται ως κυρίαρχη, βάσει των σχέσεων παραγωγής, παράγει μια ιδεολογία ή μια κοσμοθεωρία που υποστηρίζει και νομιμοποιεί τα συμφέροντά της, η οποία διαδίδεται μέσω του κράτους και θεσμών που εντάσσονται στην διευρυμένη έννοια του κράτους, το οποίο γίνεται αντιληπτό ως σύμπλεγμα κράτους και κοινωνίας. Όταν η υποτασσόμενη τάξη συναινεί στις ιδέες αυτές, πειθόμενη πως τα συμφέροντά της ευθυγραμμίζονται με εκείνα της κυρίαρχης τάξης, τότε η τελευταία έχει καταφέρει να καταστεί ηγεμονική (Balaam & Veseth, 2008). Η έννοια της ηγεμονίας, κεντρική στο έργο του Gramsci, εκφράζει την υπερίσχυση, κατά την άσκηση της εξουσίας, του συναινετικού στοιχείου της ισχύος έναντι του στοιχείου του εξαναγκασμού, το οποίο παραμένει λανθάνον και χρησιμοποιείται μόνο όταν η ηγεμονία δεν αρκεί για την επιβολή της κυριαρχίας⁹ (Cox, 1983).

Ο Cox διευρύνει την έννοια της ηγεμονεύουσας στις σχέσεις παραγωγής τάξης, προτάσσοντας την έννοια των «δομών συσσώρευσης», οι οποίες αποτελούν ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό συνδυασμό διαφορετικών μοντέλων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Τα μοντέλα αυτά συνυπάρχουν στις διάφορες κοινωνίες και επηρεάζουν το δεύτερο επίπεδο δράσης, το κράτος, αλλά και ιεραρχούνται από αυτό, συνθέτοντας μια δομή συσσώρευσης στην οποία ένα από τα πρότυπα καθίσταται κυρίαρχο (Teschke, 2010).¹⁰ Καθώς, σύμφωνα με τον Gramsci, οι διεθνείς σχέσεις ακολουθούν λογικά τις βασικές οικονομικές σχέσεις, η δομή συσσώρευσης που έχει ηγεμονεύσει στο εσωτερικό του κράτους προβάλλεται εξωτερικά, στο τρίτο επίπεδο της παγκόσμιας τάξης μέσω της διεθνοποιητικής εκπροσώπησης της ηγεμονεύουσας τάξης κάθε ηγεμονικού κράτους. (Teschke, 2010). Ο Roberto Roccu υποστηρίζει πως η διεθνοποιητική εκπροσώπηση της τάξης που ηγεμονεύει σε εθνικό επίπεδο δεν αφορά μόνο τον παγκόσμιο ηγεμόνα αλλά και κάθε κράτος του οποίου η εσωτερική ηγεμονία επεκτείνεται πέραν του εθνικού επιπέδου γέννησής της, διεθνοποιείται και εισχωρεί σ' άλλες εθνικές κλίμακες. Σύμφωνα με τη σκέψη αυτή η παγκόσμια πολιτική ηγεμονία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ένα σύστημα αλληλοσυνδεόμενων ηγεμονιών εντός και κατά μήκος διαφορετικών χωρικών κλιμάκων, με τη μια να φωλιάζει εντός της άλλης ή να απωθείται από αυτήν (Roccu, 2012).¹¹

⁹ Χαρακτηριστικά ο Gramsci περιγράφει την ισχύ δανειζόμενος από τον Machiavelli την εικόνα του κενταύρου, που όπως εκείνος είναι μισός άνθρωπος και μισός ζώο, έτσι και αυτή αποτελείται από το συνδυασμό της συναίνεσης με τον εξαναγκασμό, όπως αναφέρεται από τον Cox (Cox, 1983).

¹⁰ Ο Teschke στο άρθρο του “Neo-Gramscian International Politican Economy” παραθέτει τα δώδεκα μοντέλα κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που εντοπίζει ο Cox: subsistence (αυτοσυντήρηση), peasant lord (σχέση άρχοντα-αγρότη), primitive labor market (πρωτόγονη αγορά εργασίας), household (οικιακή οικονομία), self-employment (αυτοαπασχόληση), enterprise labor market (επιχειρηματική αγορά εργασίας), bipartism (διμερείς σχέσεις), enterprise corporatism (κορπορατισμός σε επίπεδο επιχείρησης), tripartism (τριμερείς σχέσεις), state corporatism (κρατικός κορπορατισμός), communal (κοινοτισμός), central planning (κεντρικός σχεδιασμός) (Teschke, 2010, σελ. 173).

¹¹ Στην περίπτωση της Αιγύπτου που θα μελετήσουμε στη συνέχεια θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελεί παράδειγμα περιφερειακής διεθνοποίησης και ηγεμόνευσης η ηγεμονία που σχηματίστηκε εντός της Αιγύπτου κατά τη νασερική

Φορντισμός, μετα-φορντισμός και παγκοσμιοποίηση

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η διαδικασία που περιγράφηκε αλλά και να τοποθετηθεί η παγκοσμιοποίηση στο ιστορικό πλαίσιο από το οποίο προέκυψε, σκόπιμο είναι να περιγραφεί η προηγούμενη ιστορική φάση, την οποία ο Cox ονόμασε *pax americana*. Η *pax americana*, που διαδέχθηκε την προηγούμενη ηγεμονική παγκόσμια τάξη της *pax britannica* και κυριάρχησε ως τις αρχές της δεκαετίας του '70, στηρίχθηκε στη δομή συσσώρευσης που συγκροτήθηκε με την επικράτηση του φορντικού μοντέλου (fordism), το οποίο βασιζόταν στη μαζική παραγωγή και την αντικατάσταση του ειδικευμένου εργάτη από μια μεγάλη μερίδα ημι-ειδικευμένων εργατών σε γραμμή παραγωγής. Αυτή η νέα δομή παραγωγής συνδέθηκε με νέες δομές οικονομικής οργάνωσης, κατανάλωσης και διανομής εισοδήματος, το κράτος πρόνοιας και την εμπέδωση της εδαφικής βάσης της κρατικής εξουσίας (Cox, 1993). Το μοντέλο αυτό συνδυάστηκε μεταπολεμικά με τον οικονομικό εθνικισμό που στόχευε στην προστασία του εθνικού εργατικού δυναμικού και των αγορών προϊόντων και αποτέλεσε τη βάση για τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και τους διακρατικούς διακανονισμούς που ρύθμιζαν τις συναλλαγές μεταξύ των εθνικών οικονομιών (Cox, 1993). Η δυναμική αυτού του τρόπου παραγωγής, ξεπερνώντας τα εθνικά σύνορα των ΗΠΑ κατέστη ηγεμονική παγκοσμίως στο πλαίσιο του μοντέλου μιας διεθνούς οικονομίας που συνέδεε τις εθνικές οικονομίες μέσω των δικτύων ροής αγαθών, κεφαλαίου και χρήματος. Σύμφωνα με τον Cox η επεκτατική δυναμική του ηγεμονικού μοντέλου παραγωγής που εξωτερικεύεται, ξεπερνά τα εθνικά σύνορα και «εισβάλλει» στις άλλες χώρες. Ειδικά στις χώρες της περιφέρειας εκφράζεται ως παθητική επανάσταση, ως προσπάθεια υιοθέτησης ορισμένων στοιχείων του ηγεμονικού μοντέλου παρότι δεν έχει λάβει χώρα σ' αυτές αντίστοιχη κοινωνική επανάσταση, ούτε είναι με τον ίδιο τρόπο ανεπτυγμένες οι οικονομίες τους. Συγχρόνως, καταβάλλεται προσπάθεια να μην τεθούν υπό αμφισβήτηση οι παλιές δομές εξουσίας (Cox, 1983).

Η ηγεμονική τάξη της *pax americana*, πέραν των υλικών συνθηκών κυριαρχίας του φορντικού μοντέλου παραγωγής στηρίχθηκε στο ιδεολογικό πλαίσιο της περιόδου που θεωρούσε έναν κόσμο ελεύθερου εμπορίου ως την απαραίτητη συνθήκη επίτευξης της ειρήνης και την εμπιστοσύνη στην οικονομική ανάπτυξη και τη συνεχώς αυξανόμενη παραγωγικότητα ως προϋπόθεση περιορισμού και ελέγχου της σύγκρουσης (Cox, 1983).

Παράλληλα, σημαντικό ρόλο στη διατήρηση και διαιώνιση αυτής της παγκόσμιας τάξης διαδραμάτισε η εντονότερη, σε σχέση με την περίοδο της *pax britannica*, θεσμοποίησή της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα. Το πρώτο ιδρύθηκε με στόχο την παροχή δανείων στις χώρες με ελειμματικά ισοζύγια

περίοδο και άσκησε σημαντική επιρροή στις υπόλοιπες χώρες της Μέσης Ανατολής στο όνομα του αραβικού εθνικισμού, οδηγώντας ακόμη και στην ένωση της Αιγύπτου με τη Συρία στην Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία τον Φεβρουάριο του 1958.

πληρωμών προκειμένου να τους παρασχεθεί χρόνος για τις απαραίτητες προσαρμογές και να αποφευχθούν οι αποπληθωριστικές συνέπειες του αυτόματου κανόνα χρυσού. Με τη σειρά της η Παγκόσμια Τράπεζα σχεδιάστηκε ως όχημα πιο μακροπρόθεσμης οικονομικής στήριξης. Στους θεσμούς αυτούς ενσωματώθηκαν μηχανισμοί επιτήρησης της εφαρμογής των κανόνων του συστήματος στη βάση της αρχής της αιρεσιμότητας (conditionality), ενώ άρχισε να υιοθετείται σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό η πρακτική της εναρμόνισης των εθνικών πολιτικών (Cox, 1981).

Τέλος, μια άλλη λειτουργία των διεθνών οργανισμών στο πλαίσιο του ρόλου τους ως νομιμοποιητικών παραγόντων της αμερικανικής ηγεμονίας είναι εκείνη του *transformismo*. Με την έννοια του *transformismo* περιγράφεται η διαδικασία κατά την οποία οι ελίτ των χωρών της περιφέρειας της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων ενσωματώνονται στους διεθνείς θεσμούς και ο πιθανός ριζοσπαστισμός τους εξουδετερώνεται, ακόμη και αν αρχικά σκόπευαν να δράσουν εντός στους διεθνείς θεσμούς με στόχο να αλλάξουν το σύστημα εκ των έσω. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των αντι-ηγεμονικών ιδεών που μέσω του *transformismo* ενσωματώνονται επίσης και μετατρέπονται σε ιδέες συμβατές με το ηγεμονικό δόγμα (Cox, 1983).

Η παγκόσμια τάξη της *pax americana* άρχισε να αλλάζει κατά τη δεκαετία του '70 οδηγώντας στη μετάβαση από το υπάρχον ως τότε μοντέλο της διεθνούς οικονομίας στο μοντέλο της παγκόσμιας οικονομίας της διεθνούς παραγωγής (world economy of international production). Η «δομική αλλαγή» της παγκόσμιας οικονομίας, στην οποία συνέβαλαν τόσο η παγκόσμια οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του '70 όσο και η κατάρρευση του συστήματος Bretton Woods το 1971 και η οποία είχε σημαντικό αντίκτυπο στους συσχετισμούς δυνάμεων στο εσωτερικό των διαφόρων κρατικών μορφών, έχει εξηγηθεί ως το αποτέλεσμα δύο συγκεκριμένων τάσεων: της διεθνοποίησης της παραγωγής, αφενός, και της διεθνοποίησης του κράτους, αφετέρου (Morton, 2007).

Η διεθνοποίηση της παραγωγής λαμβάνει χώρα με την επικράτηση ενός νέου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, εκείνου του μετα-φορντικού μοντέλου (post-fordism). Ο μετα-φορντισμός απομακρύνεται από τις μεγάλες μονάδες μαζικής παραγωγής της προηγούμενης περιόδου και στοχεύει στον συνδυασμό προϊόντων παραγόμενων από έναν μεγαλύτερο αριθμό μικρότερων μονάδων παραγωγής, εγκατεστημένων σε διαφορετικές εδαφικές δικαιοδοσίες, δηλαδή διαφορετικά κράτη. Με τον τρόπο αυτό δίνεται έμφαση στην ευελιξία ώστε η παραγωγή να ανταποκρίνεται στη ζήτηση που συνεχώς αλλάζει (Cox, 1993). Τον πρώτο λόγο στη διεθνοποιημένη παραγωγή έχουν οι ονομαζόμενες από τον Cox «διακρατικές/διεθνικές οργανώσεις παραγωγής» (transnational production organizations ή globalized production organizations), οι οποίες δεν περιλαμβάνουν μόνο τις πολυεθνικές εταιρείες που θεωρούνταν, την περίοδο της *pax americana*, ως η νέα ηγεμονική διεθνική τάξη, αλλά και συστήματα παραγωγής που κατασκευάζονται *ad hoc* για να συνδέσουν πολλές ιδιωτικές μονάδες σε διαφορετικές χώρες που παρέχουν εξαρτήματα για τη συναρμολόγηση

ενός συγκεκριμένου προϊόντος (Cox, 1993). Σύμφωνα με τον Stephen Gill, όπως αναφέρεται από τον Adam David Morton, στα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου που υποστήριξαν τη διεθνοποίηση της παραγωγής περιλαμβάνονται και μικρομεσαίες επιχειρήσεις που λειτουργούν ως ανάδοχοι έργου, προμηθευτές και εισαγωγείς-εξαγωγείς, καθώς και στοιχεία του χρηματοδοτικού κεφαλαίου, εμπλεκόμενα στις τραπεζικές εργασίες, τις ασφάλειες και τη χρηματοδότηση (Gill, 1995, όπως αναφέρεται στον Morton, 2007).

Οι διεθνικές οργανώσεις παραγωγής (πολυεθνικές εταιρείες) επωφελούνται από τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών της διεθνούς οικονομίας, ιδιαίτερα τις διαφοροποιήσεις στο κόστος εργασίας, τις οποίες εσωτερικοποιούν και αξιοποιούν προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν το κόστος παραγωγής και να αυξήσουν το πλεόνασμα από το οποίο θα επωφεληθούν. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, μάλιστα, διατηρούνται παρά την προωθούμενη από την παγκόσμια οικονομία ομογενοποίηση των καταναλωτικών συνηθειών, των κοινωνικών αξιών και των τεχνολογιών της παραγωγής (Cox, 1987).

Ο μεταφορντισμός, λοιπόν, στηρίζεται στον κατακερματισμό των αγορών εργασίας (Cox, 1993), σε ένα είδος πιο ευέλικτου, διπλού μοντέλου απασχόλησης (Cox, 1987): αφενός στηρίζεται σ' ένα σχετικά μικρό πυρήνα μόνιμων εργατών με πολυδύναμα προσόντα, ικανών να προσαρμοστούν στις αλλαγές του σχεδιασμού και της ζήτησης, αφετέρου σε μια μεγαλύτερη μερίδα εδαφικά και ταυτοτικά κατακερματισμένου βοηθητικού εργατικού δυναμικού που συνδέεται με την παραγωγή αναλόγως των αναγκών που προκύπτουν. Οι πρώτοι, πιο ενσωματωμένοι στην διεθνοποιημένη παραγωγή, στρέφονται στον κορπορατισμό σε επίπεδο επιχείρησης, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της οργάνωσης των εργατών που συνοδεύεται από την επίθεση στο κράτος πρόνοιας ως επιπλέον κόστος που δυσχεραίνει τον διεθνή ανταγωνισμό (Cox, 1993). Οι ανειδίκευτοι εργάτες των αναπτυσσόμενων χωρών στις οποίες μεταφέρθηκαν οι μονάδες παραγωγής αποδέχονται το χαμηλό κόστος υπό την απειλή της ύπαρξης μιας εφεδρικής στρατιάς εργατικού δυναμικού και δυσκολεύονται να οργανώσουν τις αντιστάσεις τους λόγω του εδαφικού κατακερματισμού τους.

Η έννοια της εδαφικότητας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης συνδέεται με τη δεύτερη τάση που χαρακτηρίζει τη δομική αλλαγή της παγκόσμιας οικονομίας, δηλαδή τη διεθνοποίηση του κράτους. Ως διεθνοποίηση του κράτους ορίζεται από τον Cox (1987) η παγκόσμια διαδικασία κατά την οποία οι εθνικές πολιτικές και πρακτικές προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας της διεθνοποιημένης παραγωγής, λειτουργώντας ως ζώνη αναμετάδοσης μεταξύ της παγκόσμιας και της εθνικής οικονομίας» (Cox 1992, όπως αναφέρεται στους Sorensen & Jackson, 2006, σελ.280). Όπως ο φορντισμός ενθάρρυνε την οργάνωση των εθνικών οικονομιών υπό την κρατική διαχείριση, με το κράτος να λειτουργεί ως ρυθμιστής μεταξύ του εξωτερικού οικονομικού περιβάλλοντος και της εσωτερικής οικονομίας και συγκλίνοντας με το σύστημα των

ανταγωνιστικών, κυρίαρχων κρατών, ο μετα-φορντισμός ενθαρρύνει τη διεθνοποίηση του κράτους, κάνοντας το κράτος το όργανο για την προσαρμογή των εθνικών οικονομιών στις απαιτήσεις και ανάγκες επέκτασης της παγκόσμιας οικονομίας, συγκλίνοντας έτσι με την αλληλεξάρτηση που την χαρακτηρίζει (Cox, 1993).

Μέσα από τη διαδικασία αυτή το κράτος γίνεται μέρος μιας ευρύτερης και πολυπλοκότερης πολιτικής δομής που αντιστοιχεί στη διεθνοποιημένη παραγωγή. Από τη διαδικασία αυτή προκύπτουν διαφορετικές κρατικές μορφές, αναλόγως της θέσης της κάθε χώρας στην παγκόσμια οικονομία, με την αναδιαμόρφωση των κρατικών δομών να είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού εξωτερικών πιέσεων και ανακατατάξεων στις εσωτερικές σχέσεις εξουσίας μεταξύ των εγχώριων κοινωνικών ομάδων (Cox, 1987).

Η παγκοσμιοποίηση, λοιπόν, έχει ως αποτέλεσμα μια ανακατάταξη δυνάμεων. Οι ΗΠΑ ανέλαβαν κυρίαρχο ρόλο στην προώθηση και επιβολή της ιδέας της παγκόσμιας οικονομίας η οποία σε μεγάλο βαθμό αυτορρυθμίζεται χάρη στην αλληλεπίδραση των ιδιωτών οικονομικών δρώντων. Τα υπόλοιπα κράτη, και κυρίως εκείνα που είναι πιο εξαρτημένα οικονομικά αναγκάζονται να εφαρμόζουν στο εσωτερικό τους τους μηχανισμούς προσαρμογής που θα ενσωματώσουν τις οικονομίες τους περισσότερο σ' αυτό το είδος της παγκόσμιας οικονομίας. Ωστόσο, καθώς στόχο αποτελεί η επίτευξη συναίνεσης ως προς τους κανόνες και τις πρακτικές της παγκόσμιας οικονομίας, οι ΗΠΑ διαπραγματεύονται με τις άλλες μεγάλες οικονομικές δυνάμεις, οι οποίες, όμως, διατηρούν εντονότερη την εμπλοκή του κράτους (Cox, 1993). Όσον αφορά στον αναπτυσσόμενο κόσμο, είναι εμφανές ότι οι ελίτ δεν έχουν συμμετάσχει εξίσου με εκείνες των ανεπτυγμένων κρατών στο σχηματισμό της συναίνεσης αυτής. Ως εκ τούτου, η προσαρμογή στους κανόνες λαμβάνει χώρα με την επιβολή αυστηρότερου καθεστώτος, προκειμένου να τηρηθούν οι προϋποθέσεις για τη χρηματοδότηση του χρέους των χωρών αυτών, με σημαντικότερη τη συμβολή του ΔΝΤ (Cox, 1993) αλλά και της διαδικασίας του *transformismo* που αναλύθηκε προηγουμένως. Η περίπτωση των χωρών του Τρίτου Κόσμου επιβεβαιώνει το γεγονός πως οι δύο συλλήψεις της παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, αφενός σύμφωνα με την ιδέα της εδαφικότητας, αφετέρου κατά την ιδέα της παγκοσμιοποίησης, δεν αλληλοαποκλείονται αλλά, αντιθέτως, είναι συμπληρωματικές, αφού η παγκοσμιοποιημένη οικονομία χρειάζεται τη στήριξη της εδαφικά βασισμένης κρατικής εξουσίας προκειμένου να επιβάλλει τους κανόνες της (Cox, 1993).

Τέλος, όπως και η διεθνοποίηση της παραγωγής, η διεθνοποίηση του κράτους δεν ολοκληρώνεται ποτέ, και όσο περισσότερο προχωράει τόσο περισσότερο προκαλεί αντιτιθέμενες τάσεις που υποστηρίζονται από εκείνες τις εγχώριες κοινωνικές ομάδες που μειονεκτούν ή αποκλείονται βάσει της νέας εσωτερικής ανακατάταξης. Βέβαια, ο Cox υποστηρίζει πως, σε περίπτωση που υπάρξει αντίδραση εκ μέρους των «χαμένων» της παγκοσμιοποίησης, το πιθανότερο είναι πως θα γίνει σε διαφορετικές εδαφικές οντότητες και θα έχει ως στόχο την

απομόνωσή τους από τις πιέσεις της παγκόσμιας οικονομίας. Δεν θα υπάρχει, δηλαδή, κάποιο συντονισμένο διακρατικά αντιηγεμονικό κίνημα. Αυτό επιβεβαιώνεται, στην περίπτωση της Μέσης Ανατολής από εκείνους που υποστηρίζουν πως η Αραβική Άνοιξη δεν εξέφραζε κάποιο συνολικό παναραβικό αίτημα, αλλά προέβαλλε σε κάθε χώρα διαφορετικό πρόταγμα, παρά τα κοινά στοιχεία που μπορούν να εντοπιστούν (Moore, 2012). Μια τέτοια επιβεβαίωση της αρχής της εδαφικότητας της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόκληση για τις δομές της παγκόσμιας οικονομίας και να αντιμετωπίσει την εχθρότητα της εδαφικής εκείνης δύναμης που λειτουργεί ως στρατιωτικό προπύργιο της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή των ΗΠΑ (Cox, 1993). Ωστόσο δεν αποκλείεται αυτές οι αντίρροπες τάσεις να μπορέσουν ακόμη και να αντιστρέψουν τη διεθνή τάση, αν η νέα ισορροπία λάβει χώρα σε μια σειρά χωρών-κλειδί, αφού δεν υπάρχει τίποτα δεδομένο ως προς τη συνέχιση της διεθνοποίησης της παραγωγής ή του κράτους. Εξάλλου αν την εξετάσουμε συνολικά, η διεθνής πολιτική δομή που σχηματίζεται φαίνεται σ' άλλα σημεία να προχωρά περισσότερο και σ' άλλα λιγότερο. Σ' άλλα να είναι ρευστή και σ' άλλα σταθερότερη. Συνεπώς, η όποια προσπάθεια απεικόνισής της δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή τελεολογικά, ως ένα προχωρημένο στάδιο προς την αναπόφευκτη ολοκλήρωση της διεθνοποιημένης πολιτικής δομής (Cox, 1987).

Μέρος II: Η ανολοκλήρωτη ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία

Μία από τις περιοχές της παγκόσμιας οικονομίας στην οποία η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης φαίνεται να προχωρά με αργό και διαστρεβλωμένο τρόπο είναι η Μέση Ανατολή. Όπως αναφέρθηκε κατά την νεογκραμισιανή ανάλυση της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης που προηγήθηκε, αυτό δεν σημαίνει πως πρόκειται για αποτυχία της παγκοσμιοποίησης αλλά πως στην εν λόγω περιοχή αναπτύσσονται δυνάμεις που καθιστούν αδύνατη την ηγεμόνευση του μεταφορντικού μοντέλου στην εδαφική επικράτεια των χωρών της Μέσης Ανατολής. Υπάρχουν, δηλαδή, κάποιοι παράγοντες που εμποδίζουν την εξέλιξη των δύο τάσεων της κατά Morton «δομικής αλλαγής» της παγκόσμιας οικονομίας, της διεθνοποίησης της παραγωγής και της διεθνοποίησης του κράτους, προς την κατεύθυνση της επικράτησης του μοντέλου της παγκόσμιας οικονομίας της διεθνούς παραγωγής.

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, η διεθνοποίηση του κράτους αποτελεί προϋπόθεση για την διεξόδου των δυνάμεων της διεθνοποιημένης παραγωγής στις διάφορες εδαφικές μονάδες, καθώς μέσω αυτής οι εθνικές οικονομίες προσαρμόζονται στις απαιτήσεις και τις ανάγκες της παγκόσμιας οικονομίας. Διαφορετικά είναι πιθανό η παραγωγική βάση μιας χώρας να μην είναι σε θέση να δεχθεί τις επιδράσεις του νέου μοντέλου παραγωγής λόγω της διατήρησης

εμποδίων και προσκομιμάτων εκ μέρους του κράτους, που παρακωλύουν την διείσδυση των διεθνικών οργανώσεων παραγωγής στην οικονομία της.

Στην περίπτωση της Μέσης Ανατολής στοιχεία όπως η μικρή απορρόφηση των ξένων επενδύσεων, η περιορισμένη συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο, κυρίως στο εξαγωγικό εμπόριο, η απουσία αποτελεσματικών πρωτοβουλιών περιφερειοποίησης και η συνακόλουθη δυσκολία διατήρησης ρυθμών ανάπτυξης και καταπολέμησης της υψηλής ανεργίας, ενδεικνύουν πως, παρότι αρκετές χώρες προέβησαν σε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, η διεθνοποίηση της παραγωγής βρίσκει προσκόμματα.

Η Μέση Ανατολή δέχεται μόλις το 1/3 των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων (ΑΞΕ) που αναλογούν σε μια περιοχή του αναπτυσσόμενου κόσμου αντίστοιχου μεγέθους, με τις περισσότερες επενδύσεις να συγκεντρώνονται σε ορισμένες μόνο χώρες (Abed & Davoodi, 2003), όπως η Τουρκία, η Αίγυπτος και η Τυνησία. Τα κράτη αυτά προσελκύουν το 34% των συνολικών ΑΞΕ στην περιοχή, κυρίως λόγω των εφαρμοζόμενων μεταρρυθμίσεων και λόγω του μεγέθους των αγορών τους, όπως συμβαίνει τουλάχιστον στις δύο πρώτες. Το 2007 η περιοχή κατείχε μόλις το 8% του συνόλου της παγκόσμιας ροής ΑΞΕ, με τις χώρες του Συμβουλίου Συνεργασίας του Κόλπου να έχουν τις χαμηλότερες επιδόσεις, ελκύνοντας μόλις το 2,3% των ροών, ενώ φαίνεται πως οι επενδύσεις αυτές γίνονται κυρίως από εταιρείες με σημαντική διεθνή παρουσία (Mellahi, Demirbag & Riddle, 2011). Οι επιδόσεις της Μέσης Ανατολής στο εμπόριο είναι επίσης χαμηλότερες από ότι σε άλλες περιοχές, κυρίως σ' ότι αφορά τις μη πετρελαϊκές εξαγωγές που υστερούν έναντι εκείνων άλλων αναπτυσσόμενων περιοχών (Abed & Davoodi, 2003). Οι εξαγωγές προϊόντων καλύπτουν μόλις το 8% του συνόλου των εξαγόμενων προϊόντων του αναπτυσσόμενου κόσμου, με μόνο το 16% να αποτελείται από μεταποιημένα αγαθά. Ως προς την εξαγόμενη υψηλή τεχνολογία, αυτή αποτελεί σημαντικό ποσοστό μόνο στις εξαγωγές μεταποιημένων αγαθών του Ισραήλ (Kamrava, 2004).

Σύμφωνα με τον Anoushiravan Ehteshami, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περιοχής είναι πως, παρότι πρόκειται για ένα περιφερειακό σύστημα με έντονα γεωπολιτικά χαρακτηριστικά, δεν έχει προχωρήσει η περιφερειοποίηση στο πρότυπο εμπορικών και οικονομικών περιφερειακών συνεργασιών όπως η NAFTA, η ASEAN και η MERCOSUR. Η Κοινή Αραβική Αγορά παρέμεινε απλό σχέδιο, παρά την εξωτερική στήριξη των ΗΠΑ. Ως βασική αιτία ο Ehteshami εντοπίζει την έλλειψη οικονομικής διαφοροποίησης στην παραγωγή, με τον δυτικό αραβικό κόσμο και τις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου να παράγουν κυρίως γεωργικά προϊόντα (κυρίως λάδι και ελιές, λεμόνια και βιομηχανικές καλλιέργειες, όπως σιτηρά και βαμβάκι) και στην ευρύτερη περιοχή του Κόλπου να κυριαρχούν οι υδρογονάνθρακες.¹² Η περιορισμένη ποικιλία εμπορεύσιμων αγαθών, ο ανταγωνισμός μεταξύ των παραγωγών γεωργικών προϊόντων και η απουσία εξάρτησης των

¹² Βλ. Παράρτημα Ι.

πετρελαιοπαραγωγικών κρατών από τις περιφερειακές αγορές λόγω των εσόδων από το πετρέλαιο δεν ευνοούν την ανάπτυξη και διατήρηση εμπορικών δικτύων. Η κινητικότητα της εργασίας προς τα πετρελαιοπαραγωγικά κράτη δεν είναι, επίσης, αρκετή για την προώθηση ευρύτερης οικονομικής συνεργασίας ή ενοποίησης (Ehteshami, 2007).

Όσον αφορά στο ρόλο του πετρελαίου στην ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία, η εξαγωγή του είχε δημιουργήσει αλληλεξαρτήσεις των χωρών της περιοχής με τις καταναλώτριες δυτικές οικονομίες ήδη πριν η παγκοσμιοποίηση κυριαρχήσει ως νέος ρυθμιστής του διεθνούς εμπορίου και των χρηματοπιστωτικών ροών (Ehteshami, 2007). Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν αναιρεί την πεποίθηση ότι το άνοιγμα των μεσανατολικών οικονομιών στην παγκοσμιοποίηση έχει σε μεγάλο βαθμό αποτύχει για τρεις βασικούς λόγους:

Κατά πρώτον, μπορεί ο πετρελαϊκός τομέας να είναι πλήρως ενσωματωμένος στην παγκόσμια αγορά, η ενσωμάτωση, όμως φαίνεται πως προχωρά ανά παραγωγικό τομέα και όχι ανά χώρα ή περιοχή (Ivekonif, 2003).¹³ Επιπλέον, κατά τον Ehteshami, πρόκειται για έναν παραδοσιακά πολύ απομονωμένο από την υπόλοιπη οικονομία τομέα που δεν επιτρέπει στα «πλοκάμια» του διεθνούς συστήματος να φτάσουν εύκολα στην εγχώρια αγορά (Ehteshami, 2007).

Κατά δεύτερον, η ανάπτυξη των οικονομιών των πετρελαιοπαραγωγικών χωρών με βάση τα έσοδα από το πετρέλαιο τελικά φαίνεται πως λειτουργεί αρνητικά στην ανάπτυξη των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας, καθώς η υπερτίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας λόγω των ροών ξένου συναλλάγματος μειώνει την ανταγωνιστικότητα των μη πετρελαϊκών εξαγωγών, οδηγώντας στην υποανάπτυξή τους (Abed & Davoodi, 2003). Παράλληλα, μεγάλο μέρος των εσόδων επενδύεται στη Δύση και όχι σε οικονομικές δραστηριότητες στην ίδια την περιοχή.

Τέλος, στο πετρέλαιο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η ανάπτυξη του μοντέλου του κράτος-εισοδηματία στις περισσότερες χώρες της Μέσης Ανατολής, στο οποίο οφείλονται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πολλές από τις διαστρεβλώσεις στη διαδικασία προσαρμογής των μεσανατολικών οικονομιών στην παγκοσμιοποίηση.

Από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προκύπτει πως η κυριαρχία του μετα-φορντικού μοντέλου στην παγκόσμια οικονομία με τη διεθνοποίηση της παραγωγής δεν κατάφερε να διεισδύσει στη Μέση Ανατολή στο βαθμό που συνέβη σ' άλλες περιοχές του κόσμου. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί, λοιπόν, στις τυχόν διαστρεβλώσεις στη διαδικασία προσαρμογής των κρατών της Μέσης Ανατολής στις νέες οικονομικές συνθήκες, δηλαδή στη διεθνοποίηση του κράτους.

¹³ Σύμφωνα με τον Ivan Ivekonif, αυτή είναι και μία από τις αιτίες αποτυχίας των προγραμμάτων προσαρμογής που «υποτίθεται πως τυποποιούν τα κράτη των αναπτυσσόμενων κρατών, τις νομοθεσίες και τις οικονομίες τους προκειμένου να εξυπηρετούν τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης», *Some notes on developmental violence in the Middle East and North Africa, στο Globalization and State in the Middle East*, Tampere Peace Search Institute, 2003, σελ.15.

Διαστρεβλώσεις στη διαδικασία διεθνοποίησης

Η εξάντληση του παραγωγικού μοντέλου της προηγούμενης περιόδου που στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στα έσοδα από τις εξαγωγές φυσικών πόρων και την στρατηγική της εκβιομηχάνισης με υποκατάσταση των εισαγωγών (Import Substitution Industrialization, ISI) σε συνδυασμό με τον περιορισμό των εσόδων από το πετρέλαιο λόγω της μείωσης της παραγωγής από 31 εκατομ. βαρέλια ημερησίως το 1979 σε 18 εκατομ. το 1982 και της πτώσης της τιμής του κατά 50%, οδήγησε τους ηγέτες των χωρών της Μέσης Ανατολής αρχικά στον εξωτερικό δανεισμό και, στη συνέχεια, στην υιοθέτηση μέτρων λιτότητας και φιλελευθεροποίησης των οικονομιών τους (Kamrava, 2004).¹⁴ Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις, τις περισσότερες φορές στο πλαίσιο των προγραμμάτων προσαρμογής του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας, προσέδωσαν στο εκάστοτε κράτος της Μέσης Ανατολής τον χαρακτήρα του «ιμάντα μεταβίβασης» των απαιτήσεων της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας στο εσωτερικό επίπεδο, με στόχο την εναρμόνιση των εθνικών πολιτικών και οικονομιών με αυτές.

Εκ του αποτελέσματος, ωστόσο, φαίνεται πως στη Μέση Ανατολή το κράτος δεν λειτούργησε τελικά ως «ιμάντας μεταβίβασης» του νεοφιλελευθερισμού (Hinnebusch, 2012). Οι λόγοι διαστρέβλωσης κατά τη διεθνοποίηση πρέπει να αναζητηθούν στην ανθεκτικότητα της προϋπάρχουσας ιστορικής δομής. Κατά την προ της παγκοσμιοποίησης περίοδο τα κράτη της Μέσης Ανατολής διέθεταν, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα αλλά κατά γενική ομολογία, έναν ιδιαίτερα ενεργό και καθοδηγητικό ρόλο για τις εθνικές οικονομίες. Για τις περισσότερες χώρες της Μέσης Ανατολής ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους περιγράφεται βάσει της θεωρίας του κράτους-εισοδηματία που ανέπτυξε ο Hazem Beblawi και καλύπτει τις περιπτώσεις εκείνων των κρατών των οποίων τα δημόσια έσοδα προέρχονται κυρίως από εξωτερικές προσόδους χάρη στην εκμετάλλευση φυσικών πόρων, όπως το πετρέλαιο, το φυσικό αέριο και τα μεταλλεύματα.¹⁵ Με την απευθείας εισροή των εξωτερικών προσόδων στα δημόσια ταμεία, «το κράτος γίνεται οικονομικά ανεξάρτητο από τις εσωτερικές παραγωγικές ομάδες» και, αντί να φορολογεί τον πληθυσμό «μετατρέπεται σε μηχανισμό διανομής ευνοιών», με την κυβερνώσα τάξη να «απελευθερώνεται από την ανάγκη νομιμοποίησης στην κοινωνία» (Χουλιαράς & Πετρόπουλος 2016, σελ. 260). Παρότι η εν λόγω θεωρία «επιδιώκει να καλύψει το ερμηνευτικό κενό των βεμπεριανών και των

¹⁴ Από την πτώση της τιμής του πετρελαίου επηρεάστηκαν σε σημαντικό βαθμό και τα μη-πετρελαιοπαραγωγικά κράτη, τα οποία βασίζουν σημαντικό μέρος των εσόδων τους στα εμβάσματα όσων εργάζονται στα πετρελαιοπαραγωγικά κράτη.

¹⁵ Σύμφωνα με τον Ehteshami, «το πετρέλαιο κυριαρχεί στις οικονομίες των μισών χωρών της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής και όπου δεν αποτελεί την κύρια οικονομική μηχανή άλλα μεταλλεύματα παίρνουν τη θέση του. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 οι φυσικοί πόροι κάλυπταν το 53% του ΑΕΠ της Συρίας (62% των εξαγωγών της), 36% της Αιγύπτου (65% των εξαγωγών της), 29% του Μαρόκου (45% των εξαγωγών του) και 20% της Ιορδανίας (50% των εξαγωγών της) (Ehteshami, 2007, σελ.117).

μαρξιστικών προσεγγίσεων»,¹⁶ εν προκειμένω είναι χρήσιμη για την περιγραφή της ιστορικής δομής των μεσανατολικών κρατών, του συσχετισμού δυνάμεων της προηγούμενης περιόδου που, παρότι σύμφωνα με τον Cox, δεν καθορίζει με άμεσο μηχανικό τρόπο τις εξελίξεις, επιβάλλει πιέσεις και περιορισμούς (Cox, 1981).

Οι εξωτερικές πρόσοδοι επέτρεψαν στα κράτη της Μέσης Ανατολής να ακολουθήσουν τη στρατηγική της εκβιομηχάνισης με στόχο την υποκατάσταση των εισαγωγών και να παράσχουν στους πληθυσμούς τους κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες σε αντάλλαγμα γενικής κοινωνικής συναίνεσης, συνήθως με τη μορφή επιδοτήσεων. Με τον τρόπο αυτό οι λαϊκές τάξεις ενσωματώθηκαν στο πολιτικό σύστημα και συνδέθηκαν με τις κρατικές ελίτ με πελατειακούς και κορπορατιστικούς δεσμούς (Kamrava, 2004).

Η διαδικασία της διεθνοποίησης του κράτους, λοιπόν, έθεσε σε αμφισβήτηση την υπάρχουσα ιστορική δομή, με την παγκόσμια τάξη να ασκεί πιέσεις στην κατεύθυνση της ενσωμάτωσης της εθνικής οικονομίας στην παγκόσμια οργάνωση της παραγωγής, τις παραγωγικές δυνάμεις να αντιστέκονται, τόσο σε επίπεδο κυρίαρχων τάξεων-ελίτ όσο και σε επίπεδο υποτελών τάξεων, και τις κρατικές μορφές να προσπαθούν να ισορροπήσουν μεταξύ των δύο αυτών τάσεων, και μάλιστα σ' ένα δύσκολο γεωπολιτικό περιβάλλον. Παράλληλα, τα τρία αυτά επίπεδα δέχονται την επίδραση των υλικών δυνατοτήτων, των ιδεών και των θεσμών. Εν προκειμένω σημαντικότερη είναι η επιρροή της ιδεολογίας με τη μορφή του πολιτικού Ισλάμ και της σχέσης του με τον αντιαμερικανισμό ως αντίσταση στην αμερικανική ηγεμονία που προωθείται μέσω της παγκοσμιοποίησης.

Ο πρώτος παράγοντας διαστρέβλωσης της ενσωμάτωσης της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία φαίνεται να είναι η αντίδραση της κυρίαρχης πολιτικής-επιχειρηματικής ελίτ απέναντι στα προγράμματα προσαρμογής που προωθήθηκαν από τους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς και υιοθετήθηκαν από πολλά μεσανατολικά κράτη στις αρχές της δεκαετίας του '90. Σύμφωνα με τον Hinnebusch, επρόκειτο για την κυρίαρχη ταξική συμμαχία μεταξύ της «κρατικής αστικής τάξης», που αποτελείτο από την πρώην χαμηλότερη στρατιωτική ελίτ που αστικοποιήθηκε μέσω γαμήλιων ενώσεων με παλιές οικογένειες και από υψηλά αμοιβόμενους κρατικούς αξιωματούχους και γραφειοκράτες, και της αναβιωμένης αστικής τάξης του ιδιωτικού τομέα που συνεργαζόταν με το κράτος. Απέναντι στην επιτακτικότητα των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων αυτή η ταξική συμμαχία αντέδρασε φροντίζοντας να αποκτήσει στην κυριότητά της δημόσια περιουσιακά στοιχεία, δημιουργώντας ιδιωτικά μονοπώλια με την εξαγορά των πρώην δημόσιων επιχειρήσεων και προκαταλαμβάνοντας τον διεθνή ανταγωνισμό (Hinnebusch, 2013).

¹⁶ Υποστηρίζεται πως η μαρξιστική προσέγγιση του κράτους που βασίζεται στην έννοια της κοινωνικής τάξης δεν έχει ερμηνευτική αξία στην περίπτωση των κρατών-εισοδηματιών, καθώς οι πολίτες τους δεν προσδιορίζουν την ταυτότητά τους σε σχέση με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής αλλά κυρίως με βάση την οικογένεια, την εθνότητα, την περιφέρεια και τη θρησκεία, (Χουλιάρης & Πετρόπουλος 2016, σελ.260).

Η εξέλιξη αυτή εξηγεί ως ένα βαθμό την μικρή απορρόφηση ΑΞΕ από τις χώρες της Μέσης Ανατολής, ενώ για όσες πολυεθνικές εταιρείες επενδύουν στην περιοχή, η ανάπτυξη σχέσεων με ισχυρές επιχειρηματικές ομάδες ή πολιτικούς δρώντες είναι συνθήκη *sine qua non* για τη διασφάλιση της επιτυχημένης δραστηριοποίησης στην περιοχή. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι πολυεθνικές εταιρείες εντάσσονται στις εθνικές οικονομίες κυρίως μέσω franchising και κοινοπραξιών, με τον αριθμό των πλήρους ή κατά πλειοψηφία κυριότητας θυγατρικών να μειώνεται σταδιακά, κάτι που ενδεικνύει την ανάγκη για τοπικούς συνεργάτες (Mellahi, Demirbag & Riddle, 2011).

Εν προκειμένω, αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη μιας στρατιωτικής παράλληλης οικονομίας που εξαιρείται από τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Σε όλη τη Μέση Ανατολή οι ένοπλες δυνάμεις, παραμένοντας ισχυρότατοι θεσμοί με καθοδηγητικό ρόλο στην οικοδόμηση των μεσανατολικών κρατών δεκαετίες αφότου τα κράτη αυτά υιοθέτησαν τη δημοκρατική αρχή, έχουν δημιουργήσει ξεχωριστούς, ισχυρούς οικονομικούς θύλακες, ελέγχοντας τα παραγωγικά περιουσιακά τους στοιχεία και τους χρηματοδοτικούς θεσμούς και διαπραγματευόμενες τα δικά τους εξωτερικά και εγχώρια δάνεια και επαφές (Kamrava, 2004).

Ούτε οι υποτελείς τάξεις, όμως, αποδέχθηκαν τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες προσαρμογής στην παγκοσμιοποίηση που δημιούργησαν ακόμη εντονότερες κοινωνικές πτώσεις. Σε οικονομικό επίπεδο θα μπορούσαμε να πούμε πως αναπτύσσονται νέες κοινωνικές σχέσεις οργάνωσης της παραγωγής (social forces) στο πλαίσιο της ανάδειξης μιας δραστήριας παράλληλης οικονομίας κατά μήκος της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Συνήθως πρόκειται για επιχειρήσεις που, αδυνατώντας να ακολουθήσουν τις νέες απαιτήσεις και κανονισμούς λειτουργούν σε μια γκρίζα ζώνη τυπικού και άτυπου τομέα της οικονομίας, επεκτείνοντας, ορισμένες φορές, τις δραστηριότητές τους και στο εξωτερικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ανεπίσημα πρακτορεία συναλλάγματος που, υπό το κάλυμμα ισλαμικών επενδυτικών εταιρειών, στέλνουν εμβάσματα στην Αίγυπτο και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής παρακάμπτοντας την τραπεζική οδό (Kamrava, 2004).

Το προωθούμενο από τις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης επικεντρώνεται στην επένδυση κεφαλαίων περισσότερο σε τομείς όπως ο τουρισμός, το εμπόριο και οι υπηρεσίες, και όχι στη βιομηχανία, με αποτέλεσμα οι θέσεις απασχόλησης που δημιουργούνται να είναι λιγότερες και να εντείνουν το πρόβλημα απορρόφησης του ολοένα αυξανόμενου εργατικού δυναμικού (Hinnebusch, 2012). Ως αποτέλεσμα, παρά την εντυπωσιακή αστικοποίηση, η πλειονότητα του πληθυσμού εξακολουθεί να ζει από τη γεωργία και το «αγροτικό ζήτημα» παραμένει ανεπίλυτο με τις τάξεις των φτωχών να αυξάνονται συνεχώς και τις μεσαίες τάξεις, παρότι ενισχυμένες, να αποτελούν μια ασταθή κοινωνική κατηγορία (Ivekovic, 2003). Επιπλέον, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές απειλούν τις κοινωνικές κατακτήσεις της προηγούμενης

περιόδου, φέρνοντας επισφάλεια στις εργασιακές σχέσεις και ανατρέποντας, για παράδειγμα στην Αίγυπτο, την αγροτική μεταρρύθμιση. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης η εισοδηματική ανισότητα αυξάνεται (Hinnebusch, 2012). Τα εμβάσματα, η ισχυρή ενδοοικογενειακή συνοχή και τα ευαγή ιδρύματα δεν αρκούν για να συγκρατήσουν κάπως τα αυξανόμενα ποσοστά φτώχειας, με αποτέλεσμα την έκρηξη αναπτυξιακής βίας (developmental violence). Με τον όρο αυτό ο Ivekovič αναφέρεται στην άενη σύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτικής βίας μεταξύ εκείνων που ιδιοποιούνται και εκείνων που στερούνται τα αγαθά. Ως παράδειγμα προβάλλονται οι κοινωνικές ταραχές που ξέσπασαν στα κράτη της Μέσης Ανατολής στη δεκαετία του '90, όταν δρομολογήθηκε η κατάργηση των επιδοτήσεων στα είδη διατροφής, επονομαζόμενες και ως «bread riots» (Ivekovič, 2003).¹⁷

Η ανάπτυξη αντι-ηγεμονικών κινήσεων από τους «χαμένους» της παγκοσμιοποίησης, ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οφείλεται και στην «μονόπλευρη πολιτική φιλελευθεροποίηση» που συνόδευσε την οικονομική φιλελευθεροποίηση. Ο φόβος απελευθέρωσης αντι-ηγεμονικών δυνάμεων λειτούργησε παρακωλυτικά στον εκδημοκρατισμό των πολιτικών συστημάτων της Μέσης Ανατολής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άνοδος των ισλαμικών κομμάτων, που, αντιμέτωπη με την ανάγκη προστασίας της εξουσίας της νέας κυρίαρχης συμμαχίας της πολιτικής με την επιχειρηματική ελίτ, είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη ενός νέου είδους αυταρχισμού. Κατά τους Petras & Veltmeyer, όπως αναφέρονται από τον Ehteshami, πρόκειται για ένα μοτίβο πολιτικής φιλελευθεροποίησης στο οποίο η εισαγωγή ανταγωνιστικών εκλογών δεν επηρεάζει την ελίτ που λαμβάνει τις αποφάσεις. Γεννάται έτσι ένα υβριδικό πολιτικό σύστημα που συνδυάζει τη λήψη αποφάσεων από την ελίτ με εκλογικές διαδικασίες, εκλεγμένους νομοθέτες με μη εκλεγμένους κορπορατιστικά αναδειχθέντες αποφασίζοντες και εκλογικές καμπάνιες που υποβαθμίζουν την έννοια της πολιτικής κουλτούρας (Ehteshami, 2007). Οι εξελίξεις αυτές αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον Hinnebusch, έναν από τους βασικούς λόγους της Αραβικής Εξέγερσης το 2011 (Hinnebusch, 2012).

Απέναντι στην αντίδραση εκ μέρους των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων το κράτος αναγκάζεται να εμπλακεί σε παιχνίδια ισορροπίας, αδυνατώντας να χάσει πλήρως την στήριξη εκείνων των ομάδων στην ενσωμάτωση και υπακοή των οποίων στηρίζει την εξουσία του. Παράλληλα, το γεωπολιτικό περιβάλλον της Μέσης Ανατολής αναγκάζει τα κράτη να προβαίνουν σε υψηλές στρατιωτικές δαπάνες.¹⁸ Χαρακτηριστικό είναι πως την περίοδο 1997-2002 τα αραβικά κράτη δαπανούσαν το 27.5% των ετησίων εξόδων τους στην άμυνα (Ehteshami, 2007). Συνεπώς,

¹⁷ Παρότι ιστορικά οι πρώτες «bread riots» έλαβαν χώρα στην Αίγυπτο το 1977, ο όρος χρησιμοποιείται ευρύτερα για τις διαμαρτυρίες εναντίον των περικοπών των επιδοτήσεων για τα τρόφιμα, από κοινού με την έκφραση «food riots». Οι τελευταίες διαμαρτυρίες αυτού του είδους έλαβαν χώρα τον Μάρτιο του 2017 στην Αίγυπτο, βλ. <http://www.middleeasteye.net/news/egypt-bread-riots-hundreds-take-streets-after-subsidies-cut-715780862> (τελευταία πρόσβαση στην ιστοσελίδα 22/9/2017).

¹⁸ Βλ. Παράρτημα II.

τα κράτη της Μέσης Ανατολής αντιστέκονται στην απώλεια του ελέγχου στην εθνική οικονομία φοβούμενα την απώλεια της εξουσίας τους γενικότερα, εμποδίζοντας και τα ίδια τη διαδικασία της διεθνοποίησης του κράτους και μαρτυρώντας την αντοχή τους ως μορφή οργάνωσης (Ehteshami, 2007). Παράλληλα, απέναντι στην ανάδειξη αντι-ηγεμονικών κινήσεων στο εσωτερικό, κράτος και πολιτική ελίτ γίνονται ένα σύμπλεγμα ολοένα εντονότερου αυταρχισμού για να διατηρήσουν υπό έλεγχο την υπόλοιπη κοινωνία, με την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων να στηρίζεται περισσότερο στην καταστολή και λιγότερο στην επίτευξη ηγεμονίας σε εθνικό επίπεδο, υποστηρικτικής της παγκοσμιοποίησης (Roccu, 2016).

Αμερικανική ηγεμονία, προώθηση της δημοκρατίας και πολιτικό Ισλάμ

Το ζήτημα της ηγεμονίας μας οδηγεί σε μια ακόμα δύναμη αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση, τη δύναμη των ιδεών, που διαπερνά και επηρεάζει και τις δυνάμεις που αναλύθηκαν προηγουμένως. Εξάλλου ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της νεογκραμισιανής θεωρίας του Robert Cox είναι η αποφυγή του οικονομικού ντετερμινισμού και η προσέγγιση της αμοιβαίας σχέσης μεταξύ ιδεών, υλικών συνθηκών και θεσμών ως ένα οργανικό όλον (Cox, 1983).

Όπως έχει παρατηρήσει ο Fred Halliday και αναφέρεται από τον Ehteshami, «δεν είναι πάντοτε το μέλλον της Μέσης Ανατολής "αλλά το παρελθόν της που...αποτελεί τη μεγαλύτερη πρόκληση"» (Ehteshami, 2007). Πράγματι, το ιστορικό παρελθόν των σχέσεων της Μέσης Ανατολής με τις ΗΠΑ, που έχουν κυρίαρχο ρόλο στην προώθηση και επιβολή της ιδέας της παγκόσμιας οικονομίας, φαίνεται πως έχει συμβάλει στον σχηματισμό ενός ισχυρού ρεύματος αντιαμερικανισμού. Ο αντιαμερικανισμός στη Μέση Ανατολή θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελεί «διϋποκειμενική έννοια», πως αποτελεί, δηλαδή, «μια κοινή αντίληψη για τη φύση των κοινωνικών σχέσεων που τείνει να διαιωνίζει συνήθειες και προσδοκίες συμπεριφοράς» (Cox, 1981, σελ.98/1996).

Το γεγονός πως πολλά από τα καθεστώτα των κρατών της Μέσης Ανατολής οφείλουν την παραμονή τους στην εξουσία στην αμερικανική στήριξη και βοήθεια, καθώς και η αποδυνάμωση, σε σχέση με το παρελθόν, της στάσης τους στην αραβο-ισραηλινή διένεξη και η στήριξη ορισμένων αραβικών κρατών, όπως η Αίγυπτος και η Συρία, στην αμερικανική επέμβαση στο Ιράκ στον Πόλεμο του Κόλπου (Mansfield, 1992) δεν αλλάζει το ιστορικό δεδομένο της αμερικανικής επιθετικότητας στην περιοχή, ως απειλή στο πλαίσιο των δογμάτων των προέδρων των ΗΠΑ, ως κεκαλυμμένη στήριξη πραξικοπημάτων και ως άμεσες στρατιωτικές επεμβάσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της στρατιωτικής επιχείρησης στο Ιράκ το 1991. Κατά τον Cox, ο Πόλεμος του Κόλπου του 1990-1991 οφείλεται στο γεγονός πως «μια σύγκρουση σε περιφερειακό επίπεδο βασισμένη στην αρχή της εδαφικότητας αποτέλεσε πρόκληση για δυνάμεις βαθιά ενσωματωμένες στην παγκοσμιοποιητική αλληλεξάρτηση.» Ο στόχος, δηλαδή, του Ιράκ «να χρησιμοποιήσει την

εδαφική ισχύ για να διασφαλίσει τους οικονομικούς πόρους που ήταν απαραίτητοι για την ανοικοδόμησή του μετά τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ και για τον έλεγχο των απαραίτητων για την παγκόσμια οικονομία πόρων (πετρέλαιο) με στόχο την εξασφάλιση προσόδου» (Cox, 1993, σελ.287/1996) είχε ως αποτέλεσμα οι ΗΠΑ «να αντιδράσουν ως ο βασικός εγγυητής και εφαρμοστής της υπό παγκοσμιοποίηση διεθνούς οικονομικής τάξης και, υπό το ρόλο αυτό, να συγκεντρώσουν τη στήριξη άλλων κρατών που ενδιαφέρονται σημαντικά για τη σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας» (Cox, 1993, σελ.289/1996).¹⁹

Οι δύο εισβολές στο Ιράκ και «ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», που έθεσε στο στόχαστρο δυνάμεις που αναπτύσσονται στην ευρύτερη Μέση Ανατολή, θέτουν ερωτήματα σχετικά με το αν η σχέση των ΗΠΑ με την περιοχή είναι σχέση ηγεμονίας ή σχέση «κυριαρχίας» (domination). Θεωρητικοί της νεογκραμισιανής σχολής όπως οι Enrico Augelli και Craig N. Murphy, διαφοροποιούμενοι σχετικά από τον Cox, χρησιμοποιούν τον όρο «υπεροχή», δηλαδή εμπεδωμένη εξουσία/ισχύ ως έννοια γένους που περιλαμβάνει αφενός την «ηγεμονία», που συνίσταται στη συναίνεση και τον εξαναγκασμό και χαρακτηρίζει κυρίως τη σχέση του ηγεμόνα με τους συμμάχους του και αφετέρου την «κυριαρχία» που στηρίζεται στην άσκηση βίας και, σύμφωνα με τον Randolph Persaud, στην άσκηση πολιτιστικής κυριαρχίας (Persaud, 2016), και χαρακτηρίζει τις σχέσεις του ηγεμόνα με τους εκτός συμμαχίας (Augelli & Murphy, 1993).

Σύμφωνα με τον Persaud, ως προς τον Τρίτο Κόσμο, αυτό που αποκαλείται από τους «βόρειους» ηγεμονία μπορεί να γίνει κατανοητό ως ενδοαποικιοκρατική και ενδοϊμπεριαλιστική συνεργασία (cooperation) μεταξύ των δυτικών, σε συνδυασμό με σύμπραξη (collaboration) με αντιδημοκρατικά και αυταρχικά καθεστώτα στον Τρίτο Κόσμο, πολλά από τα οποία αποτελούν άμεσο προϊόν των δυτικών πολιτικών (Persaud, 2016).²⁰ Πράγματι, ακόμη και μετά την εγκαινίαση της πολιτικής της προώθησης της δημοκρατίας από την κυβέρνηση Reagan στις αρχές της δεκαετίας του '80²¹, στην αραβική Μέση Ανατολή οι ΗΠΑ συνέχισαν να παρέχουν στήριξη σε

¹⁹ Κατά τον Hinnebusch και η εισβολή στο Ιράκ το 2003 είχε ως στόχο την εμπέδωση της αμερικανικής ηγεμονίας στην περιοχή σε μια περίοδο που το Ιράκ αναδεικνυόταν στον εναλλακτικό παραγωγό πετρελαίου έναντι της Σαουδικής Αραβίας, η εμπιστοσύνη στην οποία είχε κλονιστεί μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, και το καθεστώς του Saddam Hussein έκανε παραχωρήσεις σε γαλλικές, ρωσικές και κινεζικές εταιρείες, αποκλείοντας τις αμερικανικές και τις βρετανικές. Άρα με την εισβολή οι ΗΠΑ συνέτριψαν την αντίσταση στην ηγεμονία τους εμπεδώνοντας τον αμερικανικό έλεγχο στα πετρελαϊκά αποθέματα της Μέσης Ανατολής έναντι των οικονομικών ανταγωνιστών τους (Hinnebusch, 2012).

²⁰ Ο Persaud στην ανάλυσή του προκρίνει τον εμπλουτισμό των νεογκραμισιανών προσεγγίσεων με τη σχολή της μεταποικιοκρατίας και εντοπίζει τρία είδη ηγεμονικής πρακτικής, την «πρωτόγονη» (primitive), την «πεφωτισμένη» (enlightened) και τη «φιλόνητη» (benevolent). Η «πρωτόγονη», που συνίσταται στη χρήση ολοκληρωτικής βίας για την επίτευξη των επιθυμούμενων αποτελεσμάτων και η «φιλόνητη», που ασκείται όταν ο δρών θεωρεί πως η δική του κουλτούρα υπερέχει, με εκείνους που τη δέχονται να μπορούν να επωφεληθούν από διάφορα είδη στήριξης, υλικής ή πνευματικής, χαρακτηρίζουν τις σχέσεις της Δύσης με τον Τρίτο Κόσμο, ενώ οι σχέσεις μεταξύ των δυτικών κρατών χαρακτηρίζονται από την «πεφωτισμένη» ηγεμονία, που βασίζεται σε μια ισορροπία εξαναγκασμού και συνεργασίας στο σχηματισμό και διατήρηση μια κοινωνικής τάξης εγχωρίως και μιας παγκόσμιας τάξης σε περιφερειακό/παγκόσμιο επίπεδο (Persaud, 2016).

²¹ Η πολιτική αυτή που αφορούσε αρχικά στις Φιλιππίνες επεκτάθηκε στη συνέχεια σταδιακά και στη Χιλή, τη Νικαράγουα και τον Παναμά και, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης σε μικρότερο βαθμό στις

αυταρχικά καθεστώτα μέχρι την αλλαγή πολιτικής από την κυβέρνηση Clinton (Markakis, 2012).

Η υιοθέτηση της στρατηγικής της «προώθησης της δημοκρατίας» από τις κυβερνήσεις Clinton και G.W. Bush,²² σε συνδυασμό με τη συμβολή των διακυβερνητικών θεσμών όπως το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα (Augelli & Murphy, 1993, σελ.135) ερμηνεύεται ως προσπάθεια μετάβασης από την άσκηση εξαναγκασμού σε βάρος του Τρίτου Κόσμου στην οικοδόμηση συναίνεσης, όπως υποστηρίζει και ο William I. Robinson στο άρθρο του «Globalization, the World System, and “Democracy Promotion” in U.S. Foreign Policy» (Robinson, 1996). Όπως προαναφέρθηκε, όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις ο προωθούμενος εκδημοκρατισμός δεν ξεπέρασε το στάδιο των θεσμικών αλλαγών, όπως η διενέργεια τακτικών εκλογικών αναμετρήσεων, ενώ όσες προσπάθειες έγιναν από τις ΗΠΑ για την απόκτηση άμεσων σχέσεων με την τοπική κοινωνία των πολιτών, όπως η Middle East Partnership Initiative (MEPI) το 2002 και η Broader Middle East and North Africa Initiative (BMENA) το 2004, τελικά απέτυχαν (Markakis, 2012).

Η διατήρηση ισχυρού αντιαμερικανικού αισθήματος στις κοινωνίες της Μέσης Ανατολής μπορεί να λάβει πολλές και διαφορετικές μορφές. Η σύνδεση της παγκοσμιοποίησης με την αμερικανική ηγεμονία φαίνεται αρχικά από την εχθρότητα που αντιμετωπίζουν οι δυτικών συμφερόντων πολυεθνικές εταιρείες και τα προϊόντα τους κάθε φορά που υπάρχουν εντάσεις στην περιοχή. Υπάρχει πληθώρα παραδειγμάτων μποϊκοτάζ από τους καταναλωτές των χωρών της Μέσης Ανατολής ως έκφραση εναντίωσης στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ στην περίπτωση του πολέμου κατά της τρομοκρατίας και της στήριξης στο Ισραήλ, πρακτική που ορισμένες φορές αποτελεί σοβαρό χτύπημα στις πολυεθνικές εταιρείες, όπως το παράδειγμα της βρετανικής αλυσίδας σουπερμάρκετ Sainsbury που εκδιώχθηκε από την Αιγύπτο το 2001 (Mellahi, Demirbag & Riddle, 2011).

Εκείνο όμως που θεωρείται από πολλούς μελετητές άμεσο απότοκο αφενός των δεκαετιών επιθετικής εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ στην περιοχή και αφετέρου της όξυνσης των ανισοτήτων που επιφέρουν οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις στο όνομα της παγκοσμιοποίησης, όσο διαστρεβλωμένα κι αν εφαρμόζονται, είναι η άνοδος που γνωρίζει το πολιτικό Ισλάμ από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και μετά. Χαρακτηριστικά, ο Hinnebusch υποστηρίζει πως «η αυξανόμενη παρουσία των ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή έχει εντείνει την αντίσταση, σε υπο/διακρατικό επίπεδο», και, αναφερόμενος στον Simon Murden συνεχίζει «στην περιοχή αναπτύσσεται η μόνη μεταψυχροπολεμική αντιηγεμονική ιδεολογία, το Ισλάμ, που αμφισβητεί τον νεοφιλελευθερισμό και απονομιμοποιεί αυτή τη μορφή παγκοσμιοποίησης» (Hinnebusch, 2012,

μετασοβιετικές δημοκρατίες, όπως η Γεωργία, η Ουκρανία και το Κιργιστάν (Markakis, 2012).

²² Σύμφωνα με τον Markakis η στρατηγική αυτή οφείλεται στην αντίληψη πως οι στόχοι βελτίωσης της ασφάλειας, τόνωσης της οικονομικής ευημερίας και προώθησης της δημοκρατίας είναι αμοιβαία υποστηριζόμενοι, όπως εκφράστηκε από την Εθνική Στρατηγική Ασφαλείας των ΗΠΑ του 1995, που έβλεπε τη διατήρηση του ηγεμονικού ρόλου των ΗΠΑ παγκοσμίως ως προϋπόθεση αναβίωσης της αμερικανικής οικονομίας (Markakis, 2012).

σελ. 31). Το πολιτικό Ισλάμ, ωστόσο, δεν φαίνεται πως έχει μόνο αντιαμερικανικό λόγο αλλά φαίνεται να χρησιμοποιείται ως «εργαλείο πολιτικής διαμαρτυρίας με στόχο την απονομιμοποίηση των ηγεμονικών ή υπέρ του *status quo* δυνάμεων τόσο σε εγχώριο όσο και σε διεθνές επίπεδο» (Butko, 2010, σελ, 41).²³ Πράγματι, όπως εντοπίζεται από τον Dionysius Markakis, ως μία από τις αιτίες της ανόδου του πολιτικού Ισλάμ θεωρείται η φύση της αυταρχικής διακυβέρνησης των μεσανατολικών καθεστώτων που κατέστησαν τη θρησκεία μία από τις ελάχιστες διαθέσιμες πολιτικές σφαίρες εντός των κοινωνιών της Μέσης Ανατολής, λόγω του περιορισμού των υπολοίπων σφαιρών, ελλείπει ανταγωνιστικών πολυκομματικών συστημάτων, τουλάχιστον προ των μεταρρυθμίσεων.²⁴ Κατά τον Adam Shatz, όπως αναφέρεται από τον Markakis, «μετά την κατάρρευση του Νασσερισμού το 1967, ο Ισλαμισμός έχει παράσχει στους Άραβες ένα μέσο αντίστασης με ακόμη ισχυρότερες αξιώσεις για πολιτιστική αυθεντικότητα από ότι ο κοσμικός εθνικισμός» (Markakis, 2012, σελ.87).²⁵

²³ Ο Thomas J. Butko, στο άρθρο του Revelation or Revolution: A Gramscian Approach to the Rise of Political Islam, προβαίνει στην ανάλυση του πολιτικού Ισλάμ ως αντι-ηγεμονικού κινήματος σύμφωνα με τη διδασκαλία του Antonio Gramsci. Στην ανάλυση αυτή το Ισλάμ παρουσιάζεται ως το μόνο αντι-ηγεμονικό κίνημα στη Μέση Ανατολή με συνεκτική ιδεολογία, χάρη στους θεωρητικούς του Ισλάμ του 20ου αιώνα όπως ο Hasan al-Banna, ο Sayyid Outb, ο Abu al- 'Ala Mawdudi και ο Ayatollah Khomeini, ενοποιημένη οργάνωση και μακροπρόθεσμη στρατηγική ανατροπής της υπάρχουσας πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δομής (Butko, 2004).

²⁴ Ο Markakis παραθέτει το επιχειρήμα του Jason Brownlee που υποστηρίζει πως για την άνοδο των Αδελφών Μουσουλμάνων στην Αίγυπτο εν μέρει έφταιξε η έλλειψη ενός ανταγωνιστικού πολυκομματικού συστήματος που θα μείωνε την ισλαμιστική αντιπροσώπευση στο κοινοβούλιο προσφέροντας κι άλλες εναλλακτικές πέραν των Αδελφών Μουσουλμάνων σε όσους ψηφοφόρους τάσσονταν κατά του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος (Markakis, 2012, σελ.87).

²⁵ Υπάρχει μια μερίδα της βιβλιογραφίας που, ασκώντας κριτική στη νεογκραμισιανή προσέγγιση του Robert Cox ανατρέχει απευθείας στη διδασκαλία του Gramsci και προσεγγίζει την έννοια της ηγεμονίας ως ένα συνδυασμό εξαναγκασμού και συναίνεσης που προκύπτει από τη συνάρθρωση τριών αλληλεπικαλυπτόμενων διαστάσεων που εμπλέκουν την αλληλεπίδραση του οικονομικού και του πολιτικού, του διεθνούς και του εθνικού, του υλικού και του ιδεατού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Roberto Roccu που δίνει έμφαση στην παθητική επανάσταση και μελετά το πώς στην Αίγυπτο του Mubarak η επιδίωξη της ηγεμονίας σε εθνικό επίπεδο εγκαταλήφθηκε με στόχο την αντικατάστασή της από την κυριαρχούσα σε διεθνές επίπεδο νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Η συμβολή αυτή, προσεγγίζοντας το ζήτημα της ηγεμονίας του μοντέλου της παγκόσμιας οικονομίας από την πλευρά μιας μεσανατολικής χώρας προσπαθεί, επιπλέον, να ξεπεράσει τις αδυναμίες που εντοπίζει στην προσέγγιση του Cox ο Mustapha Kamal Pasha στο άρθρο του «Islam, 'Soft' Orientalism and Hegemony: A Gramscian Rereading». Ο Pasha υποστηρίζει πως οι νεογκραμισιανοί ρέπουν προς έναν ήπιο οριενταλισμό γιατί οι μη δυτικές περιοχές δεν εντάσσονται εξαρχής στη θεωρία θεμελίωσης της ηγεμονίας παρά εμφανίζονται σε δεύτερο χρόνο, ως κεντρικές περιοχές ανάπτυξης αντι-ηγεμονικών αγώνων την περίοδο της παγκοσμιοποίησης (Pasha, 2005).

Στο ύστερο έργο του, ωστόσο, *The Political Economy of a Plural World: Critical reflections on power, morals and civilization* ο Cox, σε συνεργασία με τον Michael G. Schechter πραγματεύεται τη «σύγκρουση της παγκοσμιοποίησης με τους πολιτισμούς». Εκκινώντας από την έννοια των «ουσιαστικών/ουσιωδών οικονομιών» του Karl Polanyi, δηλαδή των ποικίλων ιστορικών μορφών στις οποίες έχουν οργανωθεί οι άνθρωποι για να ικανοποιούν τις υλικές τους ανάγκες και στις οποίες οι οικονομικές διαδικασίες ενσωματώνονται στις κοινωνικές σχέσεις, ο Cox κάνει λόγο για τη σιωπηρή σύγκρουση μεταξύ της κυριάρχησης αόριστων οικονομικών κανόνων στην κοινωνία, λόγω της παγκοσμιοποίησης, και της κατασκευής ουσιαστικών οικονομιών που οργανώνουν την οικονομική δραστηριότητα συμβατά με τους κανόνες των υπαρχουσών κοινωνιών. Ο Cox υποστηρίζει πως οι ισχυρές πιέσεις της παγκοσμιοποίησης διαθλώνται όταν συναντούν το πρίσμα διαφορετικών πολιτισμών, μέρος των οποίων αποτελούν οι «ουσιώδεις οικονομίες» με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ένας ομοιόμορφος παγκόσμιος καπιταλισμός αλλά διαφορετικές και ανταγωνιστικές μορφές καπιταλισμού σε μια διαδικασία μετασχηματισμού τους από τους εσωτερικούς αγώνες εντός διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων. Με την παραδοχή αυτή, παρότι επικεντρωμένη σε μια πιο θεωρητική ανάλυση της έννοιας των πολιτισμών, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Cox προσπαθεί να απαλύνει τον δυτικοκεντρισμό που συχνά προσάπτεται στην προσέγγισή του (R. Cox & M.G. Schechter, 2002, σελ.146, 167).

Μέρος III: Η περίπτωση της Αιγύπτου

Από τα Σοσιαλιστικά Διατάγματα του Gamal Adbel Nasser το 1961 που ανακήρυσσαν το αιγυπτιακό κράτος σοσιαλιστική δημοκρατία (Ateş, Duman & Bayraktar, 2006) χαρακτηρισμός που κατοχυρωνόταν στο Αιγυπτιακό Σύνταγμα του 1971 (Sufyan, 2007), και μέχρι το 1991 και την έναρξη των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, ο ρόλος του κράτους ήταν κυρίαρχος στην αιγυπτιακή οικονομία. Η περίπτωση της Αιγύπτου, λοιπόν, αποτελεί ιδανικό παράδειγμα για την μελέτη της διαδικασίας προσαρμογής μιας κρατικής οικονομίας στις απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας της διεθνούς παραγωγής αλλά και των διαστρεβλώσεων στη διαδικασία αυτή που, όπως προαναφέρθηκε, προέκυψαν στα κράτη της Μέσης Ανατολής. Επιπλέον, αποτελεί μια χώρα έντονου γεωπολιτικού ενδιαφέροντος για τις ΗΠΑ, τόσο λόγω της Διώρυγας του Σουέζ που αποτελεί δίοδο για τον Περσικό Κόλπο όσο και λόγω της θέσης της ως περιφερειακής μετριοπαθούς δύναμης στο ασταθές περιβάλλον της περιοχής, για αυτό και, μετά τη Συνθήκη του Camp David το 1979, η Αίγυπτος αποτελεί αποδέκτη της δεύτερης σε μέγεθος εξωτερικής βοήθειας μετά το Ισραήλ, στρατιωτικής και οικονομικής (Momani, 2003), γεγονός που την καθιστά πιο προσβάσιμη στην αμερικανική ηγεμονία.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90 το κράτος είχε πρωτεύοντα ρόλο στη διαχείριση και κατανομή των πόρων, που προέρχονταν κυρίως από εξωτερικές προσόδους.²⁶ Ο δημόσιος τομέας κυριαρχούσε στην οικονομία και ο κεντρικός σχεδιασμός θεωρείτο προϋπόθεση για την επίτευξη της ανάπτυξης. Παράλληλα, το κράτος παρείχε θέσεις απασχόλησης, κοινωνικές υπηρεσίες, παιδεία και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Sufyan, 2007). Παρότι το 1973 ο διάδοχος του Nasser Anwar Sadat εγκαινίασε την πολιτική της «infitah»,²⁷ του οικονομικού ανοίγματος της αιγυπτιακής οικονομίας στο διεθνές κεφάλαιο, με στόχο και την προώθηση της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα, εκ των υστέρων φαίνεται πως αυτό δεν επηρέασε άμεσα την πρωτοκαθεδρία του δημοσίου τομέα στην αιγυπτιακή οικονομία, ο οποίος «παρέμεινε υπεύθυνος για το 70% των επενδύσεων, το 80% του εξωτερικού εμπορίου, το 90% του τραπεζικού τομέα, το 95% του ασφαλιστικού τομέα και του 65% της προστιθέμενης αξίας» (Harik 1997, Abdelazim 2002, όπως αναφέρονται από τους Ateş, Duman & Bayraktar, 2006). Αυτό οφείλεται στο ότι, παρά την infitah, ο ρόλος του κράτους παρέμενε κυρίαρχος στην οικονομία, αυτή τη φορά υπό το ρόλο του ενορχηστρωτή της νέας κατάστασης, καθώς η λήψη της απόφασης για το ποιοι οικονομικοί τομείς και επιχειρήσεις θα

²⁶ Βασικές πηγές εσόδων της περιόδου αποτελούσαν η διώρυγα του Σουέζ, η εξαγωγή πετρελαίου, κυρίως από τις πηγές του όρους Σινά, ο τουρισμός και τα εμβάσματα από τους Αιγύπτιους εργάτες στο εξωτερικό, κυρίως στα κράτη του Κόλπου (Sufyan, 2007).

²⁷ Η πολιτική «al-Infitah al-iqtisadi», του «οικονομικού ανοίγματος», αποτελείται από τρία συστατικά στοιχεία, (α) την ανάγκη εισαγωγής τεχνολογίας και προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου ώστε να διατηρηθεί η οικονομική ανάπτυξη, (β) την προσέλκυση επενδύσεων κυρίως από τις γειτονικές πετρελαιοπαραγωγικές αραβικές χώρες και την παροχή διευκολύνσεων στους ξένους επενδυτές και (γ) την κατάργηση προστατευτικών εργατικών νόμων της προηγούμενης περιόδου ώστε να αναδειχθεί η αφθονία εργατικού δυναμικού (Ateş, Duman & Bayraktar, 2006).

παραχωρούνταν στο ξένο και ιδιωτικό κεφάλαιο γινόταν από τον Sadat αναλόγως της περίπτωσης (Ateş, Duman & Bayraktar, 2006).

Διεθνοποίηση της παραγωγής και αιγυπτιακή οικονομία

Η μεγάλη πτώση των τιμών του πετρελαίου τη διετία 1985-1986, σε συνδυασμό με την επεκτατική πολιτική της προηγούμενης περιόδου που επέτρεψε η σχετική επιτυχία της infitah, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και τη συσσώρευση του εξωτερικού χρέους, που ήδη το 1981 είχε ξεπεράσει το 100% του ΑΕΠ της Αιγύπτου (Sufyan, 2007). Στο πλαίσιο αυτό το καθεστώς Mubarak σύνηψε τον Μάιο του 1991 με το ΔΝΤ τη συμφωνία για το πρόγραμμα σταθεροποίησης, και, τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, υιοθέτησε το πρόγραμμα δομικής προσαρμογής της Παγκόσμιας Τράπεζας (Sufyan, 2007).²⁸ Η υιοθέτηση των προγραμμάτων προσαρμογής της αιγυπτιακής οικονομίας στην παγκόσμια οικονομία αποτέλεσε, επίσης, προϋπόθεση, για την ελάφρυνση του εξωτερικού χρέους κατά 25 δις δολάρια, ελάφρυνση, δηλαδή, της τάξεως του 50%, την ίδια περίοδο (Wurzel, 2009).

Το επόμενο διάστημα η Αίγυπτος έγινε μέλος του ΠΟΕ (2004), υπέγραψε σειρά εμπορικών συμφώνων όπως το Σύμφωνο Μεγάλου Αραβικού Ελεύθερου Εμπορίου (Greater Arab Free Trade Agreement, 1997), η Συμφωνία-Πλαίσιο για το Εμπόριο και τις Επενδύσεις με τις ΗΠΑ (1999),²⁹ το σύμφωνο ελεύθερου εμπορίου με τις άλλες χώρες της Κοινής Αγοράς της Ανατολικής και Νότιας Αφρικής (2000), το σύμφωνο ελευθέρου εμπορίου του Agadir με την Ιορδανία, το Μαρόκο και την Τυνησία (2004) και τη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΕ που τέθηκε σε ισχύ τον Ιούνιο του 2004 (Sufyan, 2007).

Παράλληλα, στο εσωτερικό πεδίο δόθηκε προτεραιότητα στις ιδιωτικοποιήσεις σημαντικού αριθμού κρατικών επιχειρήσεων και δημόσιας γης, στη διευκόλυνση του εμπορίου ειδικά στον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα και στην αναβάθμιση του θεσμικού πλαισίου, με την υιοθέτηση νέων νόμων για τις επενδύσεις, τον ανταγωνισμό και την αποτροπή των μονοπωλίων, τη φορολόγηση των επιχειρήσεων και την προστασία των πνευματικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων του καταναλωτή. Στην αναβάθμιση του θεσμικού πλαισίου συνέβαλε ιδιαίτερα η νέα κυβέρνηση υπό τον πρωθυπουργό Ahmed Nazif από το 2004 και μετά, η οποία θέλησε να δώσει μια νέα ώθηση στις μεταρρυθμίσεις. Επί Nazif έλαβε χώρα και η αναθεώρηση του Συντάγματος της Αιγύπτου, τον Μάρτιο του 2007, με την οποία κατοχυρώθηκαν σε ανώτατο νομικό επίπεδο η νέα ισορροπία στη σχέση κράτους και αγορών (Sufyan, 2007).

²⁸ Είχαν προηγηθεί η απελευθέρωση της συναλλαγματικής ισοτιμίας της αιγυπτιακής λίρας τον Ιανουάριο 1991, η απελευθέρωση της αγοράς ξένου συναλλάγματος τον Φεβρουάριο 1991 και η ίδρυση πρωτογενούς και δευτερογενούς αγοράς (Sufyan, 2007).

²⁹ Είχε προηγηθεί, το Σεπτέμβριο του 1994 η υπογραφή της Αμερικανο-αιγυπτιακής Συνεργασίας για την Οικονομική Ανάπτυξη (US-Egypt Partnership for Economic Growth and Development) που στόχευε στην προώθηση των αμερικανικών ιδιωτικών επενδύσεων στην Αίγυπτο στο πλαίσιο των προσπαθειών της κυβέρνησης Clinton να αντικαταστήσει την παροχή εξωτερικής βοήθειας με στενότερες εμπορικές σχέσεις (Momaní, 2003).

Οι δύο σχεδόν δεκαετίες μεταρρυθμίσεων, ωστόσο, δεν φαίνεται να πέτυχαν την ομαλή ενσωμάτωση της Αιγύπτου στην παγκόσμια οικονομία, με τη διεθνοποίηση της παραγωγής να αντιμετωπίζει προσκόμματα. Παρότι ανά διαστήματα, όπως στα τέλη της δεκαετίας του '90 με την ολοκλήρωση του προγράμματος προσαρμογής, η Αίγυπτος φαινόταν να πετυχαίνει σταθεροποίηση της οικονομίας της και σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης,³⁰ εν τούτοις οι οικονομικές αυτές επιδόσεις οφείλονται περισσότερο σε εξωτερικούς παράγοντες όπως η αύξηση της τιμής του πετρελαίου και η συνεπαγόμενη αύξηση των εμβασμάτων και λιγότερο στην επιτυχημένη προσαρμογή της στην παγκοσμιοποίηση. Σημαντική είναι και η συμβολή των μεγάλων ποσών βοήθειας που δεχόταν η χώρα από τις ΗΠΑ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή την ίδια περίοδο (Sufyan 2007).³¹

Επιπλέον, είναι χαρακτηριστικό ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης και η δημιουργία θέσεων απασχόλησης αφορούν σε τομείς χαμηλής παραγωγικότητας, όπως ο τουριστικός τομέας και η λειτουργία της διώρυγας του Σουέζ και όχι ο αγροτικός ή ο βιομηχανικός τομέας, ενώ οι αιγυπτιακές εξαγωγές παρουσιάζουν μικρότερη διαφοροποίηση σε σχέση με το παρελθόν και αφορούν περισσότερο φυσικούς και ενεργειακούς πόρους παρά τομείς εντάσεως εργασίας (Sufyan, 2007).

Ως προς την ενίσχυση του ιδιωτικού τομέα σε βάρος του δημοσίου, χαρακτηριστική είναι η περιορισμένη μείωση του μεγέθους της κρατικής απασχόλησης, με την απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα να έχει φτάσει στο 70% το 2005 σε σχέση με 67% το 1990 (Sufyan, 2007). Συγχρόνως, η συνολική ροή ΑΞΕ είναι περιορισμένη συγκριτικά με το μέγεθος της συνολικής οικονομίας και των ΑΞΕ σε άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, και, συνεπώς, η αιγυπτιακή οικονομία δεν γίνεται πεδίο αυξημένου διεθνούς ανταγωνισμού. Τέλος, οι επενδύσεις σε σύγχρονη τεχνολογία αποτελούν μόνο μια πολύ μικρή μερίδα των συνολικών ΑΞΕ, με το μεγαλύτερο μέρος να πηγαίνει στον πετρελαϊκό τομέα που ενισχύει τη φύση του κράτους εισοδηματία, έναντι της δημιουργίας μιας οικονομίας της αγοράς (Wurzel. 2009).

Παράγοντες διαστρέβλωσης κατά τη διεθνοποίηση του αιγυπτιακού κράτους

Φαίνεται λοιπόν πως και στην περίπτωση της Αιγύπτου η διεθνοποίηση της παραγωγής στο πρότυπο του μετα-φορντικού μοντέλου της παγκόσμιας οικονομίας δεν είναι ολοκληρωμένη, γεγονός που ενδεικνύει την ύπαρξη διαστρεβλώσεων στη διαδικασία διεθνοποίησης του αιγυπτιακού κράτους. Ούτε το αιγυπτιακό κράτος φαίνεται πως λειτούργησε ως «ιμάντας μεταβίβασης» των απαιτήσεων της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης στο αιγυπτιακό οικονομικό και κοινωνικό οικοδόμημα, καθώς το ίδιο το καθεστώς Mubarak και η πολιτική και επιχειρηματική

³⁰ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ.

³¹ Η καθαρή αναπτυξιακή βοήθεια έφτασε τα 926 εκατομ. το 2005 (1% του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος) σε σύγκριση με τα 1,46 δις το 2004 και 987 εκατομ. το 2003. Ο μεγαλύτερος δωρητής είναι οι ΗΠΑ, ακολουθούμενες από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Sufyan, 2007).

ελίτ που συνδέεται με αυτό προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τις μεταρρυθμίσεις προς όφελός τους. Συγχρόνως, τα ευρύτερα στρώματα της αιγυπτιακής κοινωνίας, πληττόμενα από τα μέτρα λιτότητας και την έξαρση του αυταρχισμού και της καταστολής, που επιστράτευσε το καθεστώς για να εξασφαλίσει τη διαιώνισή του, φάνηκαν να αντιδρούν δείχνοντας τα πρώτα σημάδια εκείνου του ρεύματος που έμελλε να οδηγήσει στην εξέγερση της 25ης Ιανουαρίου 2011.

Πράγματι, εκείνο που προκύπτει από τη μελέτη της περίπτωσης της Αιγύπτου είναι πως αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων με τρόπο που να ευνοεί την κυρίαρχη πολιτική-επιχειρηματική ελίτ. Χαρακτηριστικό είναι πως με την έναρξη των μεταρρυθμίσεων ολοκληρώθηκε η μετάβαση από την γραφειοκρατική ελίτ της περιόδου Sadat σε μια νέα πολιτικο-επιχειρηματική ελίτ που προέκυψε από την ανάμειξη της προαναφερθείσας με την αναδυόμενη τάξη των μεγάλων ιδιωτών επιχειρηματιών. Η νέα αυτή επιχειρηματική ελίτ μέσω των δεσμών της με το καθεστώς Mubarak αλλά και λόγω της τοποθέτησής της σε καίριες πολιτικές θέσεις εισήγαγε τις ιδιωτικοποιήσεις «σύμφωνα με το αιγυπτιακό στίλ», κατά το οποίο, χρησιμοποιώντας την πρόσβαση σε δημόσιο χρήμα και τα δίκτυα διαπλοκής, οι μεγάλοι επιχειρηματίες αγόρασαν κρατικές επιχειρήσεις ή ίδρυσαν νέες ιδιωτικές εταιρείες την κατάλληλη στιγμή ώστε να καταλάβουν τις νεοδημιουργηθείσες θέσεις της αγοράς (Sufyan 2007, Wurzel 2009).³² Η πρακτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα να μην αλλάξει η αναλογία μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, αυτό όμως να μην δηλώνει πολλά σχετικά με τον έλεγχο της αγοράς και τον ανταγωνισμό εντός της αιγυπτιακής οικονομίας, αφού ο ιδιωτικός τομέας δεν είναι και τόσο ιδιωτικός (Wurzel, 2009).

Η πολιτική-επιχειρηματική ελίτ της Αιγύπτου, ωστόσο, δεν φαίνεται να αποτελεί, την περίοδο που εξετάζουμε, μια αυτόνομη, συγκροτημένη δύναμη με ταξική συνείδηση και πολιτικό σχέδιο. Αντιθέτως, είναι έντονα διαφοροποιημένη, με πολυάριθμα κέντρα εξουσίας και φράξιες να ανταγωνίζονται εντός του αιγυπτιακού επιχειρηματικού κόσμου. Αυτό, σύμφωνα με τον Ulrich Wurzel, οφείλεται στο ότι εκείνο που υπερτέρησε ήταν η προσπάθεια του καθεστώτος να διατηρήσει και να διαιωνίσει την εξουσία του στο νέο επιβαλλόμενο από την παγκοσμιοποίηση πλαίσιο, με αποτέλεσμα να προτάσσεται ενός είδους «αλλαγή με στόχο να αποφευχθεί η αλλαγή» (Wurzel, 2009). Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να ενταχθεί και η προβολή του Gamal Mubarak, γιου του Hosni Mubarak και πιθανού διαδόχου, αν δεν είχε μεσολαβήσει η εξέγερση του 2011, ως ηγέτη μιας ομάδας «νέων μεταρρυθμιστών». Η ομάδα αυτή αποτελείτο σε μεγάλο βαθμό από

³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάληψης καίριων πολιτικών θέσεων από μεγαλοεπιχειρηματίες είναι εκείνο του Ahmed Ezz, που διετέλεσε συγχρόνως διευθυντής της El-Ezz Steel, της μεγαλύτερης εταιρείας στη βιομηχανία χάλυβα και, ως μέλος του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος, πρόεδρος της Επιτροπής Προϋπολογισμού της Λαϊκής Εθνοσυνέλευσης. Αντίστοιχο παράδειγμα επωφελούς εξαγοράς επιχείρησης αποτελούν αφενός η πώληση της Coca-Cola στον επιχειρηματία Mohamed Nasseif το 1993 σε συνθήκες ελάχιστου ανταγωνισμού χάρη στις σχέσεις του με τον τότε υπουργό δημοσίων επιχειρήσεων Atef Ebeid, η μεταπώληση της οποίας δύο χρόνια αργότερα απέφερε τριπλάσια κέρδη, και η παραχώρηση αδειών σε δύο μόνο οικογένειες κατά το άνοιγμα της κρατικής βιομηχανίας κινηματογράφου στον ιδιωτικό τομέα, στα τέλη της δεκαετίας του '90 (Sufyan, 2007).

νεαρούς επιχειρηματίες που στόχευαν στη δημιουργία μιας δυναμικής εικόνας της αιγυπτιακής οικονομίας και, όντας μέλη του αιγυπτιο-αμερικανικού Συμβουλίου των Προέδρων,³³ στήριξαν τις μεταρρυθμίσεις προωθώντας το σχετικό ιδεολογικό πλαίσιο.

Ένας ακόμη παρακαλυτικός παράγοντας για την ομαλή εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στην αιγυπτιακή οικονομία είναι η λειτουργία παράλληλων οικονομικών δραστηριοτήτων από τη στρατιωτική ελίτ. Σύμφωνα με τον Philippe Droz-Vincent, ήδη από τη δεκαετία του '80 ο στρατός, ξεπερνώντας τα αυστηρά κορπορατιστικά του προνόμια, ενεπλάκη σε παραγωγικές δραστηριότητες μη στρατιωτικού χαρακτήρα, όπως η παραγωγή τσιμέντου και λιπασμάτων, αλλάζοντας πολλές φορές το αντικείμενο παραγωγής των στρατιωτικών βιομηχανιών. Πέραν του ότι πολλές από τις επιχειρήσεις αυτές λειτουργούν με όρους μονοπωλίου, το σημαντικό στοιχείο είναι πως η λειτουργία τους εκφεύγει του ελέγχου και της πολιτικής εξουσίας, με αποτέλεσμα οι μεταρρυθμίσεις να μην τις αγγίζουν (Droz-Vincent, 2009).

Στην περίπτωση της Αιγύπτου, λοιπόν, η διεθνοποίηση του κράτους έλαβε χώρα με διαστρεβλωμένους όρους, προκειμένου η νέα κατάσταση να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της βάσης στήριξης του καθεστώτος Mubarak, που αποτελείτο πλέον από τη συμμαχία «των όπλων και του χρήματος» («guns and money») (Wurzel, 2009) και όχι τη μεγάλη μάζα των αξιωματούχων του δημοσίου, όπως συνέβαινε από τον Nasser και μετά.

Σε κάθε περίπτωση η εφαρμογή των απαιτήσεων της παγκόσμιας οικονομίας, ακόμη και υπό τη μορφή που έλαβε στην Αίγυπτο τις δεκαετίες του '90 και 2000, είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση των «χαμένων» της παγκοσμιοποίησης. Οι αιτίες της αυξανόμενης κοινωνικής δυσαρέσκειας δεν εντοπίζονται μόνο στην πτώση του επιπέδου ζωής λόγω της αύξησης των τιμών των τροφίμων και των περικοπών των επιδοτήσεων, όπως ανατακλάται στην αύξηση του ποσοστού της απόλυτης φτώχειας από 17% το 2000 σε 20% το 2005 (Sufyan, 2009). Η αντίσταση στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις συνδυάστηκε στην Αίγυπτο με την αντίσταση κατά του καθεστώτος, καθώς, ελλείψει νομιμοποίησης στην κοινωνία λόγω των μέτρων λιτότητας, οξύνθηκε ο αυταρχισμός, με ωμή καταστολή κάθε αντίδρασης από τους μηχανισμούς ασφαλείας (Wurzel, 2009). Η έλλειψη συναίνεσης σχετικά με τη φύση και τα εργαλεία της οικονομικής μεταρρύθμισης που θεωρείται ότι περισσότερο επιβάρυνε παρά ωφέλησε την κοινωνία, ο αποκλεισμός των παραγωγικών δυνάμεων από τη λήψη των σχετικών αποφάσεων και η αντίληψη των ιδιωτικοποιήσεων ως ξεπουλήματος της εθνικής περιουσίας σε ξένες εταιρείες που ξυπνάει την ιστορική έχθρα απέναντι στην εμπλοκή εξωτερικών δυνάμεων στην Αίγυπτο λόγω αποικιοκρατικού παρελθόντος (Sufyan, 2007), συνδυάστηκαν με την αντίδραση απέναντι στον αυξανόμενο κρατικό

³³ Το Συμβούλιο των Προέδρων προβλεπόταν στην Συνεργασία για την Οικονομική Ανάπτυξη και αποτελείτο από Αμερικανούς και Αιγυπτίους εκπροσώπους μεγάλων εταιρειών με συμβουλευτικό ρόλο σχετικά με την πρόοδο της οικονομικής φιλελευθεροποίησης της Αιγύπτου (Momani, 2003).

έλεγχο της Αιγυπτιακής Ομοσπονδίας Συνδικαλιστικών Οργανώσεων (Egyptian Trade Union Federation-ETUF) και την εκτεταμένη νοθεία στις εκλογές των συνδικαλιστικών οργανώσεων του 2006 που έφτασε και στο επίπεδο των επιτροπών βάσης (Abdalla, 2016).

Στο πλαίσιο αυτό τη δεκαετία του 2000 άρχισε να αναπτύσσεται στην Αίγυπτο ένα είδος αντι-ηγεμονικού κινήματος, μια μερίδα του οποίου εκφράστηκε ως πολλαπλασιασμός των εργατικών κινητοποιήσεων εκτός της δομής της ETUF.³⁴ Χαρακτηριστικά, την περίοδο 1998-2003 σημειώθηκαν κατά μέσο όρο 118 εργατικές κινητοποιήσεις ετησίως (Beinin 2011, όπως αναφέρεται στην Abdalla, 2016), ενώ από το 2006 και παράλληλα με την όξυνση των νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών της κυβέρνησης Nazif (2004-2011) η Αίγυπτος έζησε το «πιο ισχυρό και μεγαλύτερης διάρκειας κύμα εργατικών κινητοποιήσεων μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου» (Beinin & El-Hamalawy, 2007, όπως αναφέρεται στην Abdalla, 2016, σελ.124). Επιπλέον, μεταξύ 2004 και 2008 περισσότεροι από 1,7 εκατομμύρια εργαζόμενοι συμμετείχαν σε δράσεις συλλογικής αμφισβήτησης,³⁵ εργαζόμενοι που πολλές φορές προέρχονταν από την ίδια τη διοικητική μηχανή (Abdalla, 2016).

Ως προς το πολιτικό Ισλάμ, χαρακτηριστική είναι η καθιέρωση των Αδελφών Μουσουλμάνων σε ηγετική ισλαμιστική οργάνωση και μείζονα αντιπολίτευση απέναντι στο καθεστώς Mubarak, εν μέρει χάρη στην οικοδόμηση κοινωνικών δικτύων στήριξης του περιθωριοποιημένου λόγω των μεταρρυθμίσεων πληθυσμού (Beinin, 2009). Παρά την εκτεταμένη νοθεία και καταστολή, η Μουσουλμανική Αδελφότητα κατάφερε να κερδίσει ογδόντα οκτώ έδρες στις βουλευτικές εκλογές του 2005, γεγονός που συνέβαλε στην εγκατάλειψη της προσπάθειας προώθησης της δημοκρατίας στην Αίγυπτο από την κυβέρνηση Bush στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, με το πολιτικό Ισλάμ να γίνεται αντιληπτό ως απειλή για τη σταθερότητα της περιοχής (Markakis, 2012). Η συνέχιση της στήριξης του καθεστώτος Mubarak από τις ΗΠΑ ενίσχυσε το κλίμα έντονου αντιαμερικανισμού στην αιγυπτιακή κοινωνία, που, όπως σε όλες τις αραβικές κοινωνίες, οφείλεται σε ένα μείγμα αντίδρασης στην αμερικανική εξωτερική πολιτική ως προς την Παλαιστίνη και το Ιράκ και την παροχή στήριξης στο αυταρχικό καθεστώς (Abdallah, 2003).

³⁴ Egyptian Trade Union Federation - Αιγυπτιακή Ομοσπονδία Συνδικαλιστικών Οργανώσεων.

³⁵ Το διάστημα 2004-2008 υπολογίζεται πως έλαβαν χώρα περίπου 1300 απεργίες και άλλες συλλογικές δράσεις (Beinin, 2009), όπως η μεγάλη απεργία των εργαζομένων στην κλωστοϋφαντουργία Al Mahalla το 2006 (Sufyan, 2007).

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας το εγχείρημα ανάλυσης της διαδικασίας ενσωμάτωσης της Μέσης Ανατολής στην παγκόσμια οικονομία της διεθνούς παραγωγής, το παράδειγμα της Αιγύπτου φαίνεται να επιβεβαιώνει την ατελή σχέση των κρατών της Μέσης Ανατολής με την παγκοσμιοποίηση ως κυριαρχία του μετα-φορντικού μοντέλου παραγωγής και διάδοσης της αμερικανικής ηγεμονίας.

Η ανάλυση της σχέσης της Μέσης Ανατολής με την παγκοσμιοποίηση βάσει της κριτικής θεωρίας του Robert Cox επέτρεψε να προσεγγίσουμε το ζήτημα με συνολικότερο τρόπο και να μελετήσουμε την παγκοσμιοποίηση εντός του ιστορικού πλαισίου ανάδειξής της, αφενός, και αλληλεπίδρασής της με τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της εν λόγω περιοχής, αφετέρου.

Όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τη νεογκραμισιανή προσέγγιση του Cox, η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί τη νέα μορφή που λαμβάνει η παγκόσμια τάξη κατά τη μετάβαση από το φορντικό μοντέλο παραγωγής της προηγούμενης περιόδου της *pax americana* στο νέο, μετα-φορντικό μοντέλο παραγωγής που άρχισε να κυριαρχεί από τη δεκαετία του '80 και μετά, οδηγώντας στην παγκόσμια οικονομία της διεθνούς παραγωγής. Στο μετα-φορντικό μοντέλο η παραγωγή των προϊόντων λαμβάνει χώρα σε ένα δίκτυο συνδεδεμένων και μικρότερων μονάδων παραγωγής, διασκορπισμένων σε διαφορετικά κράτη, προκειμένου οι πολυεθνικές επιχειρήσεις να επωφελούνται από τις διαφοροποιήσεις στο κόστος εργασίας βάσει του κατακερματισμού των αγορών εργασίας. Το μοντέλο αυτό συνεχίζει να εκφράζει την κατά την *pax americana* διεθνοποιημένη, ηγεμονεύουσα εντός της αμερικανικής δομής συσσώρευσης, τάξη, που εξακολουθεί να κυριαρχεί στο διεθνές επίπεδο, προσπαθώντας να ενσωματώσει ολοένα και περισσότερες εθνικές οικονομίες στην παγκόσμια οικονομία. Στη διαδικασία αυτή σημαντική είναι η επιρροή των διεθνών χρηματοδοτικών μηχανισμών όπως του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας στην ευθυγράμμιση των εθνικών οικονομικών πολιτικών με την παγκοσμιοποίηση. Ειδικά στις αναπτυσσόμενες χώρες η ευθυγράμμιση λαμβάνει χώρα μέσω του *transformismo* και των παθητικών επαναστάσεων.

Προκειμένου να επιτευχθεί η διεθνοποίηση της παραγωγής και να προωθηθεί η παγκοσμιοποίηση, τα κράτη, μέχρι πρότινος ρυθμιστές της διεθνούς οικονομίας, πρέπει να υιοθετήσουν τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις προσαρμογής των εθνικών οικονομιών στις νέες συνθήκες. Η διαδικασία αυτή, η διεθνοποίηση του κράτους, δηλαδή, μπορεί να έρθει αντιμέτωπη με αντιστάσεις από τους «χαμένους της παγκοσμιοποίησης», εκείνους που πλήττονται από το σχεδιασμό της παγκόσμιας οικονομίας προς την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιρειών.

Στην περίπτωση της Μέσης Ανατολής στοιχεία όπως η περιορισμένη απορρόφηση των ΑΞΕ

και, συνεπώς, η περιορισμένη παρουσία πολυεθνικών εταιρειών, ενδεικνύουν μια αδυναμία της διεθνούς ηγεμονικής τάξης να εισάγει αποτελεσματικά τη διεθνοποίηση της παραγωγής στα οικονομικά συστήματα των μεσανατολικών χωρών. Παράλληλα, οι χαμηλές επιδόσεις στο διεθνές εμπόριο και η απουσία οικονομικών και εμπορικών περιφερειακών συνεργασιών αποτελούν περαιτέρω ενδείκτες ατελούς ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια οικονομία.

Η αποτυχία της διεθνοποίησης της παραγωγής στη Μέση Ανατολή οφείλεται, όπως είδαμε, σε μια σειρά παραγόντων που έχουν ως αποτέλεσμα η διεθνοποίηση του κράτους, η λειτουργία του, δηλαδή, ως μίαντα μεταβίβασης των απαιτήσεων της παγκόσμιας οικονομίας στο εσωτερικό των κρατών υπό τη μορφή νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, να διεξάγεται με στρεβλούς όρους. Οι παράγοντες αυτοί εντοπίζονται στην ανθεκτικότητα της ιστορικής δομής της προ της παγκοσμιοποίησης περιόδου απέναντι στην αλλαγή, και στον τρόπο που οι κοινωνικές δυνάμεις, τα κράτη και η παγκόσμια τάξη αλληλεπιδρούν υπό το πλαίσιο που θέτουν οι υλικές συνθήκες, οι ιδέες και οι θεσμοί που πρωτοστατούν σε κάθε εποχή.

Εν προκειμένω, η αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση φαίνεται να προήλθε από το σύμπλεγμα των αυταρχικών, στην πλειονότητά τους, καθεστώτων με τις πολιτικές, επιχειρηματικές και στρατιωτικές ελίτ του κάθε κράτους της Μέσης Ανατολής, στο πλαίσιο ενός μοντέλου κράτους-εισοδηματία. Οι δυνάμεις αυτές προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τις επιβαλλόμενες από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα μεταρρυθμίσεις προς όφελός τους, με στόχο τη διαιώνιση της εξουσίας τους και την προώθηση των συμφερόντων τους. Ως αποτέλεσμα, οι οικονομίες των κρατών της Μέσης Ανατολής δεν βίωσαν ποτέ ένα ολοκληρωμένο άνοιγμα στο ξένο κεφάλαιο, αφού την κυριαρχία του δημοσίου τομέα στην οικονομία διαδέχθηκε η κυριάρχηση των λεγόμενων «καπιταλιστών της διαφθοράς» (crony capitalists). Συγχρόνως, η συνέχιση της εξάρτησης από τις προσόδους από το πετρέλαιο και άλλους φυσικούς πόρους δεν επέτρεψε τη διαφοροποίηση της παραγωγής και συνέβαλε στη συντήρηση του χαρακτήρα του κράτους-εισοδηματία, ενώ παρακωλυτικά φαίνεται να λειτουργεί και η ύπαρξη μιας παράλληλης οικονομίας ελεγχόμενης από τη στρατιωτική ελίτ.

Παράλληλα, τα ευρύτερα στρώματα των μεσανατολικών κοινωνιών, ερχόμενα αντιμέτωπα με τη διεύρυνση των οικονομικών ανισοτήτων και τον εντεινόμενο αυταρχισμό των καθεστώτων ανέπτυξαν κινήματα με αντι-ηγεμονική δράση που, όπως είδαμε, συνέβαλαν στην Αραβική Άνοιξη του 2011. Σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξή τους αποτέλεσαν ιδέες όπως ο ιστορικά ριζωμένος αντιαμερικανισμός, οφειλόμενος στη για δεκαετίες αμερικανική στήριξη στα αυταρχικά καθεστώτα των χωρών της Μέσης Ανατολής, παρά τους ισχυρισμούς περί «προώθησης της δημοκρατίας», καθώς και στις στρατιωτικές επεμβάσεις και τη στήριξη του Ισραήλ. Σύμφυτη με τις σχέσεις της Μέσης Ανατολής με εκείνη τη δύναμη της οποίας την ηγεμονία προωθεί η παγκοσμιοποίηση, δηλαδή τις ΗΠΑ αλλά και με την αυξανόμενη περιθωριοποίηση των ευρύτερων

κοινωνικών στρωμάτων λόγω των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων θεωρείται και η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ, που παρουσιάζεται, από την 11η Σεπτεμβρίου 2001 και μετά, ως «η νέα απειλή».

Η περίπτωση της Αιγύπτου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μεσανατολικής χώρας που, παρά τα αλληπάλγηλα κύματα μεταρρυθμίσεων από την αρχή της δεκαετίας του '90 και παρά τις πιέσεις του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας και της ιδιαίτερης σχέσης της με τις ΗΠΑ, μετά τη συμφωνία του Camp David, δεν φαίνεται να έχει ενσωματωθεί αποτελεσματικά στην παγκόσμια οικονομία.

Ως βασική αιτία θεωρείται η κατ' επιλογήν εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων με τρόπο που συνέφερε το σύμπλεγμα του καθεστώτος Mubarak και της πολιτικής-επιχειρηματικής ελίτ. Χαρακτηριστικό είναι επίσης πως, όσο περισσότερο οι μεταρρυθμίσεις ωφελούσαν έναν στενό κύκλο επιχειρηματιών με στενές διασυνδέσεις με το καθεστώς, τόσο περισσότερο εντεινόταν ο αυταρχισμός και η καταστολή σε βάρος της μουσουλμανικής, στην πλειοψηφία της, αντιπολίτευσης και των εργατικών κινητοποιήσεων. Ο αυταρχισμός του καθεστώτος και η συνεχής χειροτέρευση του επιπέδου ζωής της μεγάλης μάζας του αιγυπτιακού πληθυσμού πυροδότησαν την αιγυπτιακή εξέγερση στο πλαίσιο της Αραβικής Άνοιξης τον Ιανουάριο του 2011. Σημαντικό παράγοντα φαίνεται πως αποτέλεσε, ακόμη, η ανάδειξη της Μουσουλμανικής Αδελφότητας σε μείζονα αντιπολίτευση κατά τη δεκαπενταετία των μεταρρυθμίσεων. Παράλληλα, η αιγυπτιακή κοινωνία φαίνεται να χαρακτηρίζεται από ένα συνεχιζόμενο, έντονο, αντιαμερικανικό αίσθημα, κυρίως λόγω της συνέχισης της αμερικανικής στήριξης στο καθεστώς Mubarak, παρά τις εξαγγελίες του Προέδρου G. W. Bush, στις αρχές της δεκαετίας του 2000, για άσκηση πιέσεων με σκοπό τον εκδημοκρατισμό του αιγυπτιακού πολιτικού συστήματος.

Τέλος, τόσο η περίπτωση της Αιγύπτου, όσο και η γενικότερη ανάλυση της σχέσης της Μέσης Ανατολής με την παγκοσμιοποίηση φαίνεται να επαληθεύουν τον γκραμισιανό ισχυρισμό πως η οικονομία δεν καθορίζει μονομερώς το πολιτικό, ιδεολογικό και θεσμικό εποικοδόμημα αλλά οι υλικές συνθήκες αλληλεπιδρούν με τις ιδέες και τους θεσμούς, αλληλοδιαπλάθονται και αλληλοπεριορίζονται στη διαδικασία σχηματισμού μιας νέας ιστορικής δομής, που θα χαρακτηρίζεται από έναν νέο συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων, κρατικών μορφών και παγκόσμιας τάξης, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

Βιβλιογραφία

- Abdalla, N. (2016), “Neoliberal Policies and the Egyptian Trade Union Movement: Politics of Containment and the Limits of Resistance” στο E. Akçali (ed.) *Neoliberal Governmentality and the Future of the State in the Middle East and North Africa*, Palgrave Macmillan, 2016, σελ. 123-143
- Abdallah, A.M. (2003), “Causes of Anti-Americanism in the Arab World: A Socio-Political Perspective”, *MERIA Journal*, Vol.7, No.4, Rubin Center
<http://www.rubincenter.org/2003/12/abdallah-2003-12-06/>, (τελευταία πρόσβαση 24/9/2017)
- Abed, G.T. & Davoodi, H.R., (2003), *Challenges of Growth and Globalization in the Middle East and North Africa*, International Monetary Fund,
<https://www.imf.org/external/pubs/ft/med/2003/eng/abed.htm>, (τελευταία πρόσβαση 14/9/2017)
- Ateş, H., Duman, M. & Bayraktar, Y. (2006), “A Story of Infitah: Egyptian Liberalization Under Stress”, *Yapi Kredi Economic Review*, Vol. 17, No.1, σελ. 59-77
- Augelli, E. & Murphy, C.N. (1993), “Gramsci and International Relations: A General Perspective and Example from Recent US Policy toward the Third World”, στο S. Gill (ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press, σελ.127-147
- Balaam, D. και Veseth, M. (2008), *Introduction to International Political Economy* [4η Έκδοση] Pearson International Edition, σελ. 62-80, 364-385
- Beinin, J. (2009), “Neo-Liberal Structural Adjustment, Political Demobilization and Neo-Authoritarianism in Egypt”, στο L. Guazzone και D. Pioppi (eds), *The Arab State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East*, Ithaca Press, σελ. 19-46
- Butko T.J. (2004), Revelation or revolution: a Gramscian approach to the rise of political Islam, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.31, No.1, σελ. 141-162
- Cohen, B. J. (2008), *International Political Economy: An Intellectual History*, Princeton: Princeton University Press
- Cox, R. (1981), “Social forces, states and world orders: beyond international relations theory” στο R. Cox (ed.), *Approaches to world order*, Cambridge University Press, 1996
- Cox, R. (1983), “Gramsci, hegemony, and international relations: an essay in method” στο R. Cox (ed.), *Approaches to world order*, Cambridge University Press, 1996
- Cox, R. (1987), *Production, power and world order: Social forces in the making of history*, New York: Columbia University Press, σελ. 244-265
- Cox, R. (1993), “Production and security” στο R. Cox (ed.), *Approaches to world order*, Cambridge University Press, 1996
- Cox, R. & Schechter, M.G. (2002), *The Political Economy of a Plural World: Critical reflections on power, morals and civilization*, London: Routledge

- Droz-Vincent, P. (2009), “The Security Sector in Egypt: Management, Coercion and External Alliance Under the Dynamics of Change”, στο L.Guazzone και D. Pioppi (eds), *The Arab State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East*, Ithaca Press 2009, σελ. 219-247
- Ehteshami, A. (2007), *Globalization and Geopolitics in the Middle East: Old Games, New Rules*, Routledge London and New York
- Griffel, F. (2003), “Globalization and the Middle East – Part Two”, Yale Center for the Study of Globalization, *YaleGlobal Online*, 21 Ιανουαρίου 2003
<http://yaleglobal.yale.edu/content/globalization-and-middle-east-part-two>, (τελευταία πρόσβαση στην ιστοσελίδα 14-9-2017)
- Hinnebusch, R. (2012), “Globalization, the highest stage of imperialism: core-periphery dynamics in the Middle East” στο S. Stetter (ed.), *The Middle East and Globalization, Encounters and Horizons*, Palgrave Macmillan, σελ. 21-40
- Ivekovic, I. (2003), “Some notes on developmental violence in the Middle East and North Africa” στο A. Linjakumpu (ed.), *Globalization and State in the Middle East*, Tampere Peace Research Institute Net Series, No.1, σελ. 7-27
- Jackson, R. και Sorensen, G. (2006), *Θεωρία και μεθοδολογία των διεθνών σχέσεων. Η σύγχρονη συζήτηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σελ. 274-287
- Kamrava, M. (2004), “Structural Impediments to Economic Globalization in the Middle East”, *Middle East Policy*, Vol.11, No.4, Χειμώνας 2004, σελ. 96-112
- Mansfield, P. (1992), *The Arabs*, [3η έκδοση], Penguin Books
- Markakis, D. (2012), *US Democracy Promotion in the Middle East, The Pursuit of Hegemony?*, The London School of Economics and Political Science
- Mellahi, K., Demirbag, M. & Riddle, L. (2010), “Multinationals in the Middle East: Challenges and opportunities”, *Journal of World Business*
- MME staff (2017), “Egypt bread riots: Protests erupt after subsidy cut hits poor”, *Middle East Eye*, 7/3/2017, <http://www.middleeasteye.net/news/egypt-bread-riots-hundreds-take-streets-after-subsidies-cut-715780862>, (τελευταία πρόσβαση στην ιστοσελίδα 22/9/2017)
- Momani, B. (2003), “Promoting Economic Liberalization in Egypt: From U.S. Foreign Aid to Trade and Investment”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7, No. 3, Σεπτέμβριος 2003, σελ. 88-101
- Moore, E. (2012), *Was the Arab Spring a Regional Response to Globalisation?*, E-International Relations Students, Ιούλιος 2012, <http://www.e-ir.info/2012/07/02/was-the-arab-spring-a-regional-response-to-globalisation/>, (τελευταία επίσκεψη στην ιστοσελίδα 19/9/2017)
- Morton, A.D. (2007), *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global*

Political Economy, London: Pluto Press, σελ. 111-137

Pasha, M.K. (2005), “Islam, ‘Soft’ Orientalism and Hegemony: A Gramscian Rereading”, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol.8, No.4, σελ. 543-558

Persaud, R.B. (2016), “Neo-Gramscian Theory and Third World Violence: A Time for Broadening”, *Globalizations*

Robinson, W.I. (1996), “Globalization, the World System, and “Democracy Promotion” in U.S. Foreign Policy”, *Theory and Society*, Vol.25, No.5, Οκτώβριος, σελ. 615-665

Roccu, R. (2016), *Gramsci in Cairo: Neoliberal Authoritarianism, Passive Revolution and Failed Hegemony in Egypt under Mubarak, 1991-2010*, London School of Economics and Political Science

Rubin, B. (2003), “Globalization and the Middle East – Part One”, Yale Center for the Study of Globalization, *YaleGlobal Online*, 16 Ιανουαρίου 2003

<http://yaleglobal.yale.edu/content/globalization-and-middle-east-part-one>, (τελευταία πρόσβαση στην ιστοσελίδα 14-9-2017)

Steans, J. και Pettiford, L. (2001, 2005), *Εισαγωγή στη Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Τουρίκη, σελ. 117-194

Sufyan, A. (2007), “The Political Economy of Reform in Egypt: Understanding the Role of Institutions”, *Carnegie Papers*, Carnegie Middle East Center, No 5, Οκτώβριος 2007

Teschke, B. (2010), “Marxism” στο C. Reus-Smit και D. Snidal (eds.), *The Oxford Handbook of International Relations*, Γενικός Εκδότης: Robert E. Goodin, σελ. 163-187

Wurzel, U.G. (2009), “The Political Economy of Authoritarianism in Egypt: Insufficient Structural Reforms, Limited Outcomes and a Lack of New Actors”, στο L. Guazzone και D. Pioppi (eds.), *The Arab State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East*, Ithaca Press 2009, σελ.97-124

Χουλιαράς, Α. & Πετρόπουλος, Σ. (2016), *Η Αφρική και οι Άλλοι: Οι Σχέσεις της Αφρικής με την Ευρώπη και τον Κόσμο*, HealLink

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία

Ακçalı, Ε. (2016), “Introduction: Neoliberal Governmentality and the Future of the State in the Middle East and North Africa” στο Ε. Ακçalı (ed.), *Neoliberal Governmentality and the Future of the State in the Middle East and North Africa*, Palgrave Macmillan, σελ.1-15

Bowker, R. (2012), “The Arab State, identity, and Social Progress: Egypt, Globalization, and the Challenges of Integration, στο S. Stetter (ed.), *The Middle East and Globalization, Encounters and Horizons*, Palgrave Macmillan, σελ. 223-240

- Bush, R. (2007), "Politics, power and poverty: twenty years of agricultural reform and market liberalisation in Egypt", *Third World Quarterly*, Vol. 28, No. 8, σελ. 1599-1615
- Gill, S. & Law, D. (1993), "Global Hegemony and the Structural Power of Capital", στο S. Gill (ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press
- Jadallah, D. (2014), *United States Economic Aid: Imperfect Hegemony in Egypt*, University Libraries, University of Arizona
- Linjakumpu, A. (ed.), (2003), Globalization and State in the Middle East, *Tampere Peace Research Institute Net Series*, No1
- Ozdemir, E. (2012), *Globalization and its impact on the Middle East*, Calhoun, Naval Postgraduate School Institutional Archive
- Reza, S. (2007), "Endless Emergency: The Case of Egypt", *New Criminal Law Review*, Vol. 10, σελ. 532-553
- Stetter, S. (2012), "The Middle East and Globalization: Encounters and Horizons" στο S. Stetter (ed.), *The Middle East and Globalization, Encounters and Horizons*, Palgrave Macmillan, σελ. 1-20

Παραρτήματα

Παράρτημα Ι

Εξάρτηση από το πετρέλαιο ως ποσοστό των εξαγωγών και του ΑΕΠ (%)
στα τέλη δεκαετίας '90

	<i>As percentage of:</i>	
	<i>Exports</i>	<i>GDP</i>
Algeria	97	52
Kuwait	99	52
Oman	95	52
Saudi Arabia	99	52
UAE	96	49
Iran	96	37

Πηγή: World Bank Data Base (Ehteshami, 2007, σελ. 120)

Παράρτημα II

Στρατιωτικές Δαπάνες ως ποσοστό των Συνολικών Κρατικών Δαπανών 1971-1994

	1971-'94	1999
Algeria	7.56	12.6
Bahrain	10.20	18.9
Egypt	20.20	(97) 9.3
Iran	25.00	11.2
Iraq	26.00	N/A
Israel	31.80	18.5
Jordan	32.00	27.5
Kuwait	35.00	20.8
Lebanon	15.80	11.0
Libya	9.80	(95) 19.7
Morocco	15.60	13.5
Oman	42.00	36.3
Qatar	13.80	22.9
Saudi Arabia	35.80	43.2
Sudan	16.00	46.8
Syria	40.80	25.1
Tunisia	7.66	5.4
Turkey	19.80	13.9
UAE	40.30	39.6
Yemen (North '71-'89)	30.90	18.0
Total average	22.30	21.8

Πηγή: Data collected from U.S.-Arms Control and Disarmament Agency, World Military Expenditures and Arms Transfers, 1971-1980, 1988, 1995, 1999-2000 (U.S. Government Printing Office, 1983, 1989, 1996, 2002) (Kamrava, 2004, σελ. 106)

Παράρτημα III

Κύριοι οικονομικοί δείκτες της αιγυπτιακής οικονομίας

	1992	2001
GDP (US\$ billions)	41,9	91,1
Consumer price inf. (pct.)	21,1	2,3
Total Debt / GDP	74,4	32,1
Total Debt Serv./Exports	17,8	8,9
FDI (US\$ million)	459	510
Average Annual Growth	1992-02	2001
GDP (percentage)	4.7	3.5
GDP per capita (pct.)	2.8	1.6
Exports (percentage)	2.1	3.3

Πηγή: The World Bank Group: This table was prepared by country unit staff; figures may differ from other World Bank published data, http://www.worldbank.org/data/countrydata/aag/egy_aag.pdf, (Ateş, Duman & Bayraktar, 2006, σελ. 68)